

РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Філологічний факультет

Кафедра української мови імені професора К.Ф. Шульжука

Власюк Іванна Леонідівна

Кваліфікаційна робота на тему:
*«Білінгвізм в Україні: історія та
перспективи»*

зі спеціальності 035 «Філологія»
спеціалізації 035.01 «Українська мова та література»

Науковий керівник:

доктор філологічних наук, професор

Наталія Совтис

Рецензент:

кандидат філологічних наук, доцент

Людмила Бісовецька

Рівне–2023

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Розділ I. Історія білінгвізму в Україні.....	7
1.1. Історія білінгвізму: причини виникнення та наслідки функціонування.....	7
1.2. Аналіз історії білінгвізму в Україні та вплив історичних подій на формування мовної ситуації.....	14
1.3. Перемикання кодів як особливість білінгвальної мовленнєвої поведінки.....	20
Висновки до першого розділу.....	23
Розділ II. Вибір мови, мовна стійкість та ідентичність білінгвів (українська/російська мови)	25
2.1. Суспільно-політичний контекст мовної ситуації в Україні.....	25
2.2. Методологія та матеріал дослідження	28
2.3. Структурні та змістові особливості анкетування.....	30
2.4. Соціодемографічний опис учасників дослідження.....	33
2.5. Мовний репертуар та рідна мова респондентів	33
2.6. Оцінні судження щодо української та російської мов	38
2.7. Зв'язок мови та домену комунікації.....	43
2.7.1. Мова сім'ї	43
2.7.2. Мова освіти.....	44
2.7.3. Мова роботи.....	46
2.7.4. Мова неформального спілкування	47
2.8. Вибір мови: моделювання ситуацій	48
2.9. Спонування до перемикання коду. Неакомодативний білінгвізм...	53
Висновки до другого розділу.....	56
Розділ III. Білінгвізм у політичному житті України.....	57
3.1. Перемикання мовного коду у політичній сфері.....	57

3.2. Мовна спільнота співрозмовника як фактор впливу на перемикання мовного коду.....	60
3.3. Комунікативна мета мовця як фактор перемикання мовного коду.....	64
Висновки до третього розділу	66
Висновки	68
Список використаної літератури	71
Додатки	77

ВСТУП

Україна є державою, де присутня мовна різноманітність, де головним мовним стандартом є українська мова, але на її території функціонує значна кількість інших мов: польська, угорська, румунська, російська, татарська, єврейська та інші, що активно використовуються різними групами населення. Такий мовний контекст України створює потребу дослідження білінгвізму – феномену використання двох чи більше мов у повсякденному житті.

Актуальність теми. Тема білінгвізму має велику актуальність у сучасному суспільстві, де існує значна кількість двомовних громадян та спільнот, які використовують як українську, так і іншу мову для спілкування. Україна є багатомовною країною з різноманітними мовними групами, що ставить питання білінгвізму в центр уваги. Розуміння проблеми білінгвізму в Україні є необхідним для розвитку ефективної мовної політики та забезпечення мовної рівності в складних умовах сьогодення.

Ступінь опрацьованості проблеми. Проблема білінгвізму в Україні має багатоаспектний характер і вивчалася дослідниками з різних наукових галузей: лінгвістики, соціології, політології та ін. Існує певна кількість досліджень, присвячених окремим аспектам білінгвізму в Україні, водночас відсутні комплексні дослідження, які б розглядали це питання в контексті історії та перспективи.

Метою роботи є вивчення історії двомовності в Україні, аналіз її сучасного стану та визначення перспектив розвитку.

Завдання дослідження:

- 1) розглянути основні етапи функціонування двомовності в Україні;
- 2) узагальнити проблемні і дискусійні моменти стосовно причин виникнення білінгвізму;
- 2) визначити загальні тенденції українсько-російської двомовності;
- 3) проаналізувати специфіку змін статусу української та російської мов після 2014 року та 2022 року;

- 4) дослідити специфіку перемикання мовних кодів;
- 5) здійснити аналіз сучасної мовної ситуації;
- 6) порівняти результати соціолінгвістичних анкетувань із дослідженнями попередніх років.

Наукова новизна. Робота спрямована на розширення наукового розуміння поняття «білінгвізм» в українському контексті. Це дослідження пропонує комплексний підхід до аналізу двомовності, враховуючи історичні, соціокультурні та політичні аспекти. Робота також має на меті запропонувати нові підходи до формулювання мовних політик, спрямованих на підтримку білінгвізму в Україні.

Теоретична та практична значущість роботи полягає у тому, що її результати доповнюють соціолінгвістичні студії, поглиблюють знання про особливості білінгвізму в Україні та мають відповідну цінність для встановлення теоретичних передумов організації успішної мовної політики.

Практична значущість полягає у можливості використання отриманих результатів для розробки ефективних заходів, спрямованих на підтримку білінгвізму та забезпечення мовної рівності в Україні, а також для розроблення курсів із циклу новітніх лінгвістичних напрямів, при укладанні навчальних посібників і підручників.

Об'єкт дослідження: сучасна мовна поведінка.

Предмет дослідження: явище білінгвізму в різних комунікативних ситуаціях.

Матеріалом для дослідження слугували опитування українців, здійснене нами у 2023 році. Звернення та інтерв'ю В.Зеленського з лютого 2022 року – грудень 2022 року.

Для досягнення мети було обрано такі методи дослідження: загальнонаукові – аналіз, синтез, опис інформації; соціолінгвістичні – анкетування, спостереження.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і результати дослідження було викладено в доповідях на IX Всеукраїнській науково-практичній конференції «Лінгвістичні студії молодих дослідників» (Рівне, РДГУ, травень 2023 р.), IX Всеукраїнському науково-практичному семінарі молодих науковців, аспірантів, здобувачів вищої освіти «Мова і культура як форми людського буття і свідомості нації» та X Всеукраїнському науково-практичному семінарі молодих науковців, аспірантів, здобувачів вищої освіти «Мова і культура як форми людського буття і свідомості нації» (20 квітня 2023 року, Київ; 09 листопада 2023 року, Київ), на щорічній звітній науковій конференції РДГУ (Рівне, 2023), в Інтерв'ю про результати дослідження для «Українське Радіо. Рівне»: https://www.youtube.com/live/ZqUwWXBu2ms?si=Avg0vCX_zUx280jo, а також у публікації «Аналіз історії білінгвізму в Україні та вплив історичних подій на формування мовної ситуації» *Лінгвістичні студії молодих дослідників*. Рівне: РДГУ. Вип. 13. 2023. С. 145-150.

РОЗДІЛ I. ІСТОРІЯ БІЛІНГВІЗМУ В УКРАЇНІ

1.1. Історія білінгвізму: причини виникнення та наслідки функціонування

Сучасні дослідження проблеми багатомовності неодноразово підтверджують складність і неоднозначність цього поняття. Аналіз мовних явищ у полілінгвістичних умовах дозволяє визначити межі та взаємодію білінгвізму, а також прослідкувати мовні зміни на різних рівнях контактування мов.

Варто відразу наголосити, що проблема білінгвізму є багатоаспектною. У сучасних дослідженнях двомовності взаємодіють різні підходи, такі як філософський, психологічний, лінгвістичний, соціальний та інші. Велика кількість науковців займаються проблемою білінгвізму: З. Блягоз, Л. Масенко, М. Кочерган, О. Сербенська, О. Чернічкіна, А. Загнітко, Н. Совтис та інші.

Білінгвізм (синонім двомовність) є результатом міжмовних контактів. Після видання книги У. Вайнрайха «Мовні контакти» у 1953 році, лінгвісти почали використовувати термін «мовні контакти», який вперше запропонував А. Мартіне. У. Вайнрайх трактував термін «мовний контакт», як ситуацію, коли одна особа використовує дві або більше мови. У такому контакті мови вживаються поперемінно однією і тією ж самою особою. У своїй роботі «Мовні контакти» У. Вайнрайх узагальнив результати довгих дискусій, що велись щодо проблеми мовного змішування [Вайнрайх 1972, 42].

У сучасній мовознавчій літературі для опису поняття мовної взаємодії використовуються такі вислови: «мовні контакти», «схрещування мов», «взаємовплив мов», «змішування мов», «іншомовний вплив». Попри те, що, на перший погляд, вони синонімічні, кожен з них має свої відтінки в семантиці. Термін «змішування мов» пов'язаний з біблійною легендою про «вавилонське стовпотворіння». «Схрещування» – запозичений з біології, окрім того,

розрізняли метисацію – взаємодію споріднених мов, і гібридизацію – взаємодію неспоріднених мов. Втім, як зазначає Е. Есенова «Маррівська теорія «схрещування мов» не могла слугувати методологічною базою для дослідження міжмовних контактів» [Есенова 2002, 131].

Найбільш популярними термінологічними сполученнями в сучасній лінгвістиці є «взаємодія мов» і «мовні контакти» [Семчинський 1988, 264]. Оскільки процес мовної взаємодії не може бути розглянутий окремо від культурних, історичних, етнічних, соціальних, психологічних та інших факторів, терміни «взаємодія мов» і «мовні контакти» не мають однозначного визначення. Можна говорити про їх синонімічність або розрізнення у значенні. Згідно з лінгвістичним енциклопедичним словником, мовні контакти (від лат. *contactus* – дотик) вказують на взаємодію двох або більше мов, яка впливає на їх структуру та словниковий склад однієї або декількох мов [Єрмоленко 2019].

Як зазначила Е. Есенова, дослідження мовних контактів мають свою історію, яка почалася ще у XIX столітті. Проте на той час мовознавці більше зосереджувалися на питаннях щодо джерел запозичень, ніж на самому процесі взаємодії мов. Тому в мовознавстві XIX століття спостерігалася певна обмеженість, і науковці цікавилися явищами мовної взаємодії лише з генетичної точки зору [Есенова 2002, 131].

Наукову розробку проблеми взаємодії мов почали І. Бодуен де Куртене та Л. Щерба. На початку 60-х років її відродили Ю. Жлуктенко та В. Розенцвейг.

Український мовознавець Ю. Жлуктенко детально дослідив проблему мовних контактів. Він вказує, що для початку взаємодії двох або більше мов, вони повинні бути достатньо близькими одна до одної, щоб встановилися певні міжмовні зв'язки, відомі як мовні контакти. Дослідник розрізняє казуальні (тимчасові) та постійні (стійкі) мовні контакти. Постійні мовні контакти поділяються на зовнішні, що спричиняють перенесення значної кількості лексичних одиниць, калькування слів, фраз та ідіом, запозичення

деяких звуків і звукових систем, та внутрішні, що виникають між мовами у процесі спілкування мовних груп, що складають одну соціально-політичну одиницю і проживають на одній території [Жлуктенко 1966, 6-7].

Ю. Жлуктенко класифікує мовні контакти на: 1) безпосередні й опосередковані; 2) між спорідненими й неспорідненими мовами; 3) з однобічним і обопільним впливом; 4) маргінальні (на суміжних територіях); 5) внутрішньорегіональні (на одній і тій самій території); 6) казуальні й перманентні (перманентні – свідчать про тісні міжмовні зв'язки, засновані на постійному і тривалому спілкуванні носіїв різних мов. Вони мають значний вплив на розвиток мов, які контактують; казуальні – це тимчасові або випадкові зв'язки, для яких характерна дуже слабка інтенсивність мовної взаємодії; 7) природні (безпосереднє спілкування); 8) штучні (навчання у школі) [Жлуктенко 1966, 9]; Г. Їжакевич доповнює, виділяючи 9) змішані (природно-штучні) [Їжакевич 1969, 10].

Проблема інтеграції або диференціації мов, яка має велике значення для їх розвитку, стає особливо важливою у період науково-технічного прогресу. Вона полягає у виявленні внутрішніх законів мови, «які дозволяють одним мовам вступати в контакт, зближувати свої системи, а іншим віддалятися одна від одної» [Перебийніс 1977, 6]. Склад слів, які використовуються в мові, може бути важливим індикатором суспільно-культурних змін. На думку мовознавців, ці зміни супроводжуються появою нових понять, які потребують нових слів для їх вираження. Отже, словниковий склад мови може якнайкраще відображати ці суспільно-культурні трансформації [Есенова 2002, 131].

Виділяємо соціолінгвістичне визначення мовних контактів: «Мовні контакти – різноманітні історичні типи мовної взаємодії соціумів (мовних груп), які приводять до зміни мовної ситуації в певному етнографічному регіоні» [Будняк 1991, 13]. Позамовні фактори, що стимулюють мовні контакти, – це й економічний та політичний уклад, релігія, матеріальна та духовна культура, історія, етнографія.

Будь-які мовні взаємозв'язки практично завжди зароджуються і здійснюються на індивідуальному мовному рівні в процесі мовленнєвої діяльності носіїв різних мов. Тому завдання лінгвістів, які досліджують міжмовні контакти, полягає «не тільки в тому, щоб констатувати та аналізувати сучасний рівень взаємодії та взаємовпливу двох мов, але й спробувати відшукати та описати їх первісні підвалини» [Бондаренко 1999, 5].

З огляду на види мовленнєвої діяльності виділяють такі їх різновиди:

- 1) взаємодія за усними каналами (до появи писемності);
- 2) за письмовими каналами (як основний тип взаємодії літературних мов – нема потреби в особистих контактах, відсутні часові та просторові бар'єри;
- 3) між писемною і неписемною мовою як перехідний тип (неписемна мова стає писемною, запозичивши атрибути писемності);
- 4) змішаний тип взаємодії мов (як за усними, так і за писемними каналами) [Совтис 2013, 273].

У результаті взаємодії між мовами виникає явище білінгвізму, яке є досить поширеним у багатьох країнах світу і залежить від специфіки мовного контактування.

Дослідники білінгвізму вважають, що у переважній більшості ситуацій дві мови, якими володіє білінгв, перебувають у неоднаковому становищі. Проте ступінь володіння другою мовою може бути різним. За ступенем володіння другою мовою білінгвізм поділяється на такі різновиди:

- 1) нормований;
- 2) однобічний нормований;
- 3) ненормований, зазначає Н. Совтис посилаючись на дослідника Т. Бертагаєва [Совтис 2013, 274].

Нормований білінгвізм визначається як форма білінгвізму, де мовці дотримуються норм, що стосуються граматики, лексико-семантики та фонетики обох мов. Однобічний нормований білінгвізм означає, що мовець дотримується норми лише однієї з двох мов, зазвичай своєї рідної.

Ненормований білінгвізм, з іншого боку, містить в собі використання другої мови з порушенням її норми частково або повністю.

За характером зв'язку між співнаявними мовами розрізняють чистий і мішаний білінгвізм, зазначили у своєму дослідженні А. Загнітко, І. Кудрейко [Загнітко, Кудрейко]. Чистим білінгвізмом вважають той випадок, коли у свідомості мовця дві мови існують ізольовано одна від одної, без будь-яких порівнянь і паралелей. Такий білінгвізм виникає в результаті заволодіння мовами так званим «натуральним» шляхом, коли другу мову вивчають ізольовано від першої. Мішаний білінгвізм припускає паралельний зв'язок еквівалентних засобів двох мов з відповідними для них поняттями, а через них і між самими мовами. Такий вияв можна назвати мовою з двома термінами.

Поняття «двомовність» пов'язується з поняттям «диглосія», що означає володіння двома самостійними мовами або підсистемами однієї мови, коли вони функціонально відокремлені, а вибір мови залежить від комунікативної ситуації й не обумовлюється етномовною належністю мовців. Наприклад, в офіційних ситуаціях використовується офіційна (державна) мова у багатомовних суспільствах, або літературна мова національної мови в одномовних суспільствах. У побутових та повсякденних ситуаціях використовуються інші мови, які не мають офіційного або державного статусу, або інші мовні підсистеми, такі як діалекти, просторіччя, жаргони [Жлуктенко 1966, 29]. Диглосія, на відміну від білінгвізму, передбачає свідому оцінку мовцями рівня мови за шкалою "високий-низький". Компонентами диглосії можуть бути різні мови, різні форми існування однієї мови або різні мовні стилі.

Поняття двомовності тісно пов'язане з явищем інтерференції, що відображає процес та результат мовних контактів. Термін «мовна інтерференція» вперше був введений вченими Празької школи, які визначили його як відхилення від норм мов, які контактують. У. Вайнрайх запропонував розрізняти інтерференцію в мовленні та інтерференцію в мові,

використовуючи цей термін для випадків відхилення від норм будь-якої з мов, що виникають внаслідок володіння двома або більше мовами, тобто через мовний контакт [Вайнрайх 1967, 22]. В енциклопедії «Українська мова» наведено загальне визначення: «Інтерференція – це взаємодія мовних систем при двомовності, що виникає у разі мовних контактів або при індивідуальному засвоєнні нерідної мови. Вона є відхиленням від норми та системи другої мови під впливом рідної» [47].

Як науковий феномен термін «білінгвізм» в науковій літературі розглядається з двох позицій: 1) соціальне явище; 2) індивідуальна характеристика особистості.

Як соціальне явище білінгвізм – це специфічний стан суспільного життя, за якого спостерігається і визнається факт функціонування, співіснування двох мов у межах однієї держави. Державний білінгвізм – різновид білінгвізму, за якого населення певної країни володіє двома мовами, які визнані в цій країні офіційними. Державний білінгвізм притаманний таким країнам, як Бельгія (офіційні мови – французька, фламандська), Індія (офіційні мови – хінді, англійська), Індонезія (офіційні мови – бахала, індонезійська), Камерун (офіційні мови – французька, англійська), Канада (офіційні мови – англійська, французька), Фінляндія (офіційні мови – фінська, шведська) та ін. [Совтис 2013, 274]. Від державного слід розрізняти регіональний білінгвізм – різновид білінгвізму, за якого двома мовами володіє населення певного регіону.

Наприклад, на сході України поширений українсько-російський білінгвізм, на заході – українсько-польський, українсько-угорський, частково українсько-румунський.

На відміну від індивідуальної двомовності, властивої мовній поведінці окремих індивідів, двомовність у загальнонаціональному спілкуванні в межах однієї держави є надлишковим і неприродним явищем. «Немає двомовних народів, – пише польський дослідник Є. Велюнський, – так, як немає дитини, у якої було б дві біологічні матері. Раніше існування явища двомовності

означало, що один народ асимілює інший... Існування цього явища в наш час не може означати нічого іншого і, звичайно, нічого іншого не означає: мета залишається тією ж, засоби її досягнення інші, у цьому вся різниця... Індивідуальний білінгвізм збагачує людину, та коли він набуває «тотального поширення, він несе національній спільноті загрозу руйнації основ її духовної своєрідності» [Каращук 2000, 25].

Щодо індивідуальної двомовності, то слід розрізняти білінгвізм від народження, що виникає, коли дитина зростає у родині, де батьки розмовляють з нею двома мовами, як результат міжмовної інтерференції внаслідок проживання особи близько кордону з іншою державою, соціально примусову двомовність, що виникає, коли емігрантам доводиться вивчати мову країни, свого проживання та науковий і художній білінгвізм, що спостерігається у тих випадках, коли діячі культури під час написання своїх робіт використовують декілька мов.

Жодна держава світу не сформувалася як безнаціональна. Єдине консолідоване суспільство може витворитися лише на ґрунті спільної духовності, спільної мови, позаяк саме мова є тим феноменом, який визначає самототожність нації. Мова забезпечує нормальне функціонування національного організму в усіх його виявах – політичному, економічному, культурному тощо, бо саме мова – головна ознака нації. Тому боротьба за державність української мови – це боротьба за українську державу. Втрата мови, денаціоналізація народу призводить, як зазначав О. Потебня, – до «дезорганізації суспільства, аморальності» [Потебня 1992]. У національній державі ототожнюються такі поняття як держава, нація та мова.

Висновок

Отже, проблема багатомовності є складною та багатоаспектною, і вона вивчається у межах різних наукових дисциплін, таких як філологія, філософія, психологія, лінгвістика, соціологія тощо. Мовні контакти є результатом міжмовних взаємодій, і вони можуть бути як казуальними, так і постійними.

Ці взаємодії впливають на структуру та словниковий склад мов. Термінологія, яка використовується для опису поняття мовних контактів, може бути різною, але основними поняттями є «мовні контакти» і «взаємодія мов». Вивчення мовних контактів має свою історію, і розвиток цієї проблематики почався вже у XIX столітті. Проте докладні дослідження мовних контактів розпочалися в середині XX століття завдяки Ю. Жлуктенко та І. Бодуену де Куртене. Проблема інтеграції та диференціації мов є важливою для розвитку мов та має особливе значення в умовах сучасного науково-технічного прогресу. Узагальнюючи ці висновки, можна стверджувати, що мовні контакти є невіддільною частиною життя багатьох мов і сприяють їхньому розвитку та еволюції. Вивчення цієї проблеми допомагає краще розуміти процеси взаємодії мов та їх вплив на суспільство та культуру.

1.2. Аналіз історії білінгвізму в Україні та вплив історичних подій на формування мовної ситуації

Україна має довгу і складну історію, пов'язану з різними періодами володіння та впливом різних культурних та мовних традицій. Двомовність, що існує в Україні, є результатом тривалого процесу монокультурної асиміляції, тимчасовим перехідним етапом від української одномовності до російської одномовності. Здобуття державної незалежності спинило цей рух десь на середині відстані. Хоча деякі невизначені й нерішучі позиції залишаються й донині. Тож, варто зазначити, що історія білінгвізму в Україні охоплює різні етапи, відображаючи розвиток мовних стереотипів та змін у мовних практиках українського народу. Тому ми пропонуємо розділити історію білінгвізму в Україні на чотири етапи.

Першим етапом історії білінгвізму в Україні був період до XVII століття, коли на території України проживали різні етнічні групи, що мали свої мовні та культурні традиції. Варто звернути увагу на функціонування руської мови

як офіційної у Великому князівстві Литовському. На жаль, згодом українська мова втрачає офіційний статус, але залишається домінуютьною у повсякденному житті населення. Разом з тим, різні етнічні групи, такі як поляки та литовці, мали вплив на розвиток мовної ситуації в регіоні, що відображалось у використанні польської та литовської мов у державному та культурному житті.

Другим етапом історії білінгвізму в Україні стала доба польської та австрійської імперій у XVIII – XIX століттях. У цей час польська мова стала домінуютьною мовою в елітних колах та в державному житті, а українська мова знаходилась на маргінесі. Водночас українська мова була широко вживана в повсякденному житті населення та мала значний вплив на формування національної свідомості українців.

На думку Н. Совтис, українсько-польський білінгвізм в регіональному та тривалому контексті проявлявся на території Галичини, Буковини та Закарпаття, які належали до Австро-Угорської імперії в другій половині XIX – початку XX століття. Мовне питання в цих регіонах було одним з найважливіших для місцевого населення, хоча політична ситуація була різною. Уряди країн, які контролювали українські землі в цей період, свідомо обмежували функціонування української мови, вважаючи це необхідною передумовою для подальшої інтеграції цих земель. У більшості шкіл Східної Галичини викладання велося польською, в Північній Буковині – німецькою, а на Закарпатті – угорською мовами. Україномовні заклади освіти на Галичині перетворювалися на школи з польською мовою викладання, а українські гімназії ставали утраквістичними (двомовними), що сприяло розповсюдженню колективного білінгвізму [Совтис 2013, 274].

Також можна відзначити, що з XVI століття впродовж трьох наступних століть багато українських письменників, звертаючись до польської літератури, писали свої твори польською мовою. Це стосується таких письменників, як С. Косів, І. Оксенович-Старушич, І. Гізель, І. Галятовський,

Т. Прокопович, С. Яворський, Л. Баранович і багатьох інших, які були також викладачами Києво-Могилянської колегії.

Зв'язки між українською та польською літературами отримали особливе значення в романтичний період, і в польській літературі контакт двох культур був складним і багатограним. Наприклад, варто згадати про співпрацю письменників польської групи «Ziemia» (А. Беловський, Л. Семенський, І. Дунін-Борковський) та української групи «Руської трійці» (М. Шашкевич, Я. Головацький і І. Вагилевич), які мали спільний інтерес до українського фольклору та його дослідження. Українська література також мала численні приклади двомовності. Наприклад, є польськомовна творчість письменників з польсько-українського прикордоння, таких як Т. Падура, Л. Венгліньський і інші. Однак вибір писати польською мовою західноукраїнськими письменниками часто супроводжувався контрверзними оцінками й розглядався як мовне та національне зрадянство [Совтис 2013, 274].

Третій етап: після Першої світової війни та революції 1917 року українські землі стали частиною Російської Республіки, а пізніше СРСР. У цей період російська мова отримала статус домінувальної мови в офіційній сфері, освіті та масовій комунікації, але українська мова все ще зберігала свою роль у побутовому спілкуванні. Тоді ідеологи русифікаторської політики сплановано повели наступ на українську мову через нав'язування думки про те, що українська і російська мови є спорідненими, і спрямували зусилля на розмивання меж між ними. Було запущено механізм знищення самотніх рис української мови. Відомий мовознавець Ю. Шевельов оцінював ці дії керівництва державою так: «Урядове втручання взагалі, а в цьому випадку з боку уряду, опанованого росіянами, у внутрішні закони мови були радянським винаходом і новиною. Ні поляки, ні румуни, ні чехи до цього не вдавалися, як і не вдавалася царська адміністрація дореволюційної Росії. Вони всі обмежувалися на заходах зовнішнього тиску: забороняли вживати українську мову прилюдно, цілковито або частково; накидали державну мову через

освітню систему; зваблювали українців своєю культурою і можливістю кар'єри; переселяли їх на неукраїнські території, а українські землі заселяли членами панівної нації тощо» [Шевельов 1987, 263].

Мовна політика держави спрямована була на знищення у масовій свідомості у неросійських народів СРСР концепції «рідної мови». З початком 1963 року Київський державний університет імені Т. Шевченка, а також Інститут мовознавства імені О. Потебні АН УРСР, провели спільну конференцію з питань культури української мови. Учасники цієї конференції рішуче відхилили теорію двомовності та вимагали утвердження української мови в усіх сферах державного і громадського життя, зокрема у школах, університетах, закладах професійної освіти і дошкільних закладах. У цій конференції взяли участь понад тисячу осіб. Вона перетворилася на відкритий акт протесту проти русифікаторської політики тогочасного політичного керівництва. Найпоширенішою формою вираження протесту проти русифікації України стали листи, які керівники УРСР та СРСР отримували від представників української інтелігенції, зокрема І. Світличного, М. Коцюбинської, З. Франко, Є. Сверстюка, Б. Антоненко-Давидовича, В. Стуса, А. Горської та інших [Ярмоленко 2013, 369].

Законодавчі документи СРСР і УРСР того періоду, зокрема прийнятий Верховною Радою УРСР у квітні 1959 року Закон «Про підсилення зв'язку школи з життям та подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР», фіксували норму, згідно з якою навчання в українських школах проводилося мовою, якою розмовляли учні, і вибір мови навчання здійснювався за власним бажанням. Батьки мали право вирішувати, в яку саме школу та якою мовою навчати своїх дітей. У контексті гегемонії ідеї зближення і об'єднання націй цей акт став інструментом для національного рівняння та русифікації української освіти. Внаслідок цієї політики було можливо навчатися в Україні, не вивчаючи українську мову [Ярмоленко 2013, 373]. На межі 50-60-х рр. українська мова як мова навчання стала

прерогативою сільських шкіл. Відсоток учнів, які навчалися українською мовою у містах, падав з геометричною прогресією, наприклад: м. Вінниця – 49%, м. Хмельницький – 42,2%; м. Житомир – 36,5%; м. Запоріжжя – 23,8%; м. Луганськ – 5,2% [Шевчук 2001, 12].

У наступні роки скорочення україномовних шкіл не припиняється, процеси росіянізації з боку Міністерства освіти України набувають системного характеру. Про це свідчать документи, зокрема доповідна записка до ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР «Про заходи щодо поліпшенню викладання російської мови в школах Української РСР», яка була підготовлена 23 січня 1960 р. [Шевчук 2001, 12]. Внаслідок такої політики у 1960/61 н. р. школи з українською мовою навчання охоплювали 68,7% учнів, а в 1970/71 н. р. – 60,4%; 1976/77 н. р. – 57,8%. Відповідно, російською мовою навчалася – 30,4%, 38,8%, 41,3%. За 1960-1980 рр. кількість українських шкіл зменшилася на 8,7 тис. [Бойко 2007, 547]. Наприкінці 80-х рр. у містах Донецьку, Луганську, Чернігові, Сімферополі, Миколаєві не залишилося жодної українськомовної школи, в інших містах відбулося різке скорочення українськомовних навчальних закладів: у Запоріжжі – 1, Кропивницькому – 4, Одесі – 3, Харкові – 2, Черкасах, Херсоні – по 5 і тільки у Львові – 66, Тернополі – 20, Івано-Франківську – 18 [Крип'якевич 1991, 268].

Напередодні проголошення незалежності України більшість населення України вільно володіла українською та російською мовою. Російською мовою вільно володів дещо більший відсоток населення, ніж українською, тобто рівень росіянізації українського населення неухильно зростав.

Четвертим етапом історії білінгвізму в Україні став час після отримання незалежності в 1991 році. Тоді Україна здійснила політику підтримки та розвитку української мови. У цей період українська мова отримала статус державної мови, але російська мова залишається мовою широкого використання особливо у великих містах та регіонах з чисельною російськомовною спільнотою.

Водночас питання написання творів нерідною мовою не втрачало своєї актуальності впродовж XX та початку XXI сторіччя. Впродовж цього періоду спостерігалось активне видання творів російською мовою українськими письменниками з обґрунтуванням про більшу доступність широкому загалу. Втім, ситуація змінилась із початком повномасштабного вторгнення російської федерації на територію України. Зараз засвідчуємо загальну тенденцію до національної свідомості. Українські письменники показують, що поважають свою культуру та мову та прагнуть до її збереження та розвитку, відшаровуючи тези щодо масовості та доступності російської. Процес кардинальних змін мовної ситуації, на який зазвичай ідуть десятиліття, через війну суттєво пришвидшився.

Якщо до 24 лютого 2022 року в побуті зазвичай розмовляли російською мовою (56%), а українською 43% респондентів, то зараз картина протилежна – державну мову використовує 61% опитаних. Про це свідчать результати восьмої хвили опитування, проведеного 24-25 квітня 2023 року дослідницькою компанією Gradus Research. Компанія Gradus Research в межах восьмої хвили дослідження – 24-25 квітня 2023 року – провела опитування українців про те, якою мовою вони зараз спілкуються в повсякденному житті. Анкету у спеціальному мобільному додатку заповнили 1 тис. респондентів. За даними опитування найбільший приріст частки україномовного населення спостерігається на Півдні та у Києві – плюс 23%, а також на Сході – плюс 19% [3].

У сучасний період розвитку людської цивілізації інтенсивний контакт мов і культур призводить до зростання впливу багатьох мов на функціональному і географічному рівнях. Цей процес породжує значущу проблему білінгвізму. Особливий інтерес викликає аналіз питання двомовності в Україні, яке було актуальним упродовж багатовікової історії і є актуальним на сучасному етапі. Погоджуючись із тим, що основною причиною двомовності України в історичному аспекті була монокультурна

асиміляція як спадщина колишніх імперського та тоталітарних режимів, водночас наголошуємо, що завдання забезпечення національної безпеки і сталого розвитку нації вимагає рішучої зміни вектора мовної політики, зокрема, у питаннях білінгвізму.

Висновок

Отже, Україна має складну історію, пов'язану з різними етапами володіння та впливом різних культурних і мовних традицій. Двомовність, що існує в Україні, є результатом тривалого процесу монокультурної асиміляції. Історія білінгвізму в Україні охоплює різні етапи, які відображають розвиток мовних стереотипів та змін у мовних практиках українського народу. Ці етапи містять період до XVII століття, добу польської та австрійської імперій, а також тісну взаємодію між українською та польською культурою в період романтизму, радянський період та період незалежності України. Вивчення цих етапів допомагає краще розуміти історію та розвиток білінгвізму в Україні.

1.3. Перемикання кодів як особливість білінгвальної мовленнєвої поведінки

Під час контакту двох чи більше мов у мовленні індивідів, які володіють ними, виникають різні рівні міжмовної взаємодії. Базовим способом мовної взаємодії є використання запозичень. Це частіше стосується лексичного рівня, але при значному впливі однієї мови на іншу можуть також запозичуватися риси морфології й граматики.

Білінгвальне мовлення часто має в собі динамічну та постійну взаємодію двох мовних систем. Воно являє собою спектр можливостей, для опису якого можна використовувати трирівневу класифікацію П. Ауера:

- Перемикання кодів – коли дві мови використовуються по чергово, і ці мови для мовців мають вагому різницю і сприймаються як окремі.

- Змішування мов – комбінування компонентів обох мов так, що розрізнення між ними стає неочевидним у тексті.
- Фузія мов виникає, коли у змішаній мовній формі елементи кожної з використаних мов набувають конкретного граматичного значення, тобто вибір елементів не є випадковим з точки зору граматики, а визначається їхньою структурою [Ауер 1999, 315].

Український лінгвіст Ф. Бацевич так трактує перемикування та змішування мовних кодів:

- Перемикування мовних кодів – «усвідомлений перехід мовця у процесах мовного (зокрема міжкультурного) спілкування з матричної мови (діалекту, стилю) на іншу мову (діалект, стиль), пов'язаний зі зміною параметрів комунікативного акту» [Бацевич 2007, 133].
- Змішування мовних кодів – «неусвідомлюваний, немотивованим мовцем перехід у процесах мовного спілкування з матричної мови (діалекту, стилю) на іншу (впроваджувану), не пов'язаний зі зміною умов комунікації, параметрів комунікативного акту, найчастіше внаслідок низької мовної компетенції в одній із використовуваних мов» [Бацевич 2007, 59-60].

Подібними за значеннями є терміни інтерференція та трансференція. Інтерференція – це «взаємне проникнення в мовлення білінгвів елементів різних рівнів двох мов, якими він володіє, що сприймається як іншомовний акцент» [Селіванова 2008, 712]. І якщо за подібним визначенням інтерференція має негативну конотацію, трансференція є керованим перенесенням мовних одиниць [Соколова 2017, 29], що свідчить про відсутність негативної конотації цього терміну.

«У кожному випадку контактного міжмовного зв'язку інтерференція відбувається в обох напрямках, тому її розглядають як: 1) вплив рідної (базової) мови на іншу (другу засвоєну) – субстратний характер; 2) вплив другої мови на рідну (базову) – адстратний характер» [Шевчук-Клюжева 2015, 45]. Явище інтерференції можна також пояснити поняттям «лінгвістичний тиск», за яким

мова, якою індивід володіє краще, чинитиме вплив на мову, якою індивід володіє гірше [Жлуктенко 1966, 29].

Вибір мови в умовах двомовності (білінгвізму) зазвичай залежить від різних факторів та обставин. Зокрема, він містить:

Спільнотність (якщо у конкретному регіоні або спільноті одна з мов є більш популярною чи домінувальною, то це може спонукати людей використовувати саме цю мову у спілкуванні).

Контекст (вибір мови може залежати від конкретного контексту або ситуації. Наприклад, одна мова може бути більш доречною для офіційних або формальних обставин, тоді як інша – для неформальних розмов).

Особистість та індивідуальність (деякі мовці можуть обирати мову відповідно до власних вподобань чи зручності. Наприклад, якщо вони відчують себе впевнено в одній мові, вони можуть використовувати її у більшості ситуацій).

Спілкування з іншими людьми (якщо спілкування відбувається з різними категоріями людьми, то вибір мови може також залежати від того, яку мову використовують співбесідники).

Цілі та мета (іноді вибір мови залежить від конкретної мети. Наприклад, якщо основною метою є збереження культурної спадщини, то може бути обрана мова, пов'язана з цією спадщиною).

Економічні та політичні фактори (ситуація з мовами також може бути визначена економічними чи політичними факторами. Наприклад, державні мови можуть мати особливий статус у сферах освіти, роботи чи влади).

Зазвичай, вибір мови є складним і залежить від комбінації цих та інших факторів. У багатьох двомовних спільнотах люди навчаються використовувати обидві мови відповідно до потреб і ситуацій, що зустрічаються у їхньому житті.

Висновок

Білінгвальне мовлення є складним і динамічним явищем, яке має в собі різні рівні міжмовної взаємодії. У мовній взаємодії індивідів, які володіють двома чи більше мовами, виникають такі явища: перемикання кодів, змішування мов і фузія мов.

Подібні процеси відображають взаємовплив мов та показують різні рівні обміну мовними структурами та лексичними одиницями. Інтерференція та трансференція є складовими частинами цього процесу, при цьому інтерференція може мати як позитивну, так і негативну конотацію, в залежності від способу впливу мов одна на одну.

Вибір мови в умовах білінгвізму залежить від різних факторів: спільнотність, контекст, особистість, цілі та мета спілкування, а також вплив економічних і політичних чинників. Люди, які володіють двома мовами, навчаються вибирати мову відповідно до ситуацій і потреб, що виникають у їхньому житті.

Отже, білінгвальне мовлення відображає багатоаспектний і складний характер мовної взаємодії та демонструє важливість розуміння різних рівнів міжмовного контакту для належного аналізу та розвитку двомовних спільнот.

Висновки до першого розділу

Проблема білінгвізму є складною та багатоаспектною, і вона вивчається у межах різних наукових дисциплін, таких як філологія, філософія, психологія, лінгвістика, соціологія тощо. Мовні контакти є результатом міжмовних взаємодій, і вони можуть бути як казуальними, так і постійними. Ці взаємодії впливають на структуру та словниковий склад мов. Вивчення мовних контактів має свою історію, і розвиток цієї проблематики почався вже у XIX столітті.

В Україні ж білінгвізм має довгу і складну історію, пов'язану з різними періодами володіння та впливом різних культурних та мовних традицій. Двомовність, що існує в Україні, є результатом тривалого процесу

монокультурної асиміляції, тимчасовим перехідним етапом від української одномовності до російської одномовності. Історія білінгвізму в Україні охоплює різні етапи, зокрема період до XVII століття, добу польської та австрійської імперій, а також тісну взаємодію між українською та польською культурою в період романтизму, радянський період та період незалежності України.

Під час контакту двох чи більше мов у мовленні індивідів, які володіють ними, виникають різні рівні міжмовної взаємодії. Вибір мови в умовах білінгвізму залежить від різних факторів: спільнотність, контекст, особистість, цілі та мета спілкування, а також вплив економічних і політичних чинників.

Розділ II. Вибір мови, мовна стійкість та ідентичність білінгвів (українська/російська мови)

2.1. Суспільно-політичний контекст мовної ситуації в Україні

Україна є країною з багатою історією та складною суспільно-політичною дійсністю. Мовна ситуація в Україні завжди була однією з ключових складових її суспільно-політичного контексту.

З початку незалежності нашої держави в 1991 році, питання мови стало одним із центральних елементів дискусії. Українська мова, як офіційна, завжди займала важливе місце в Конституції України та в суспільстві загалом. Проте роль російської мови також була значущою, особливо в певних регіонах країни. Останній (і перший в незалежній Україні) перепис населення відбувся у 2001 році. Згідно зі Всеукраїнським переписом населення 2001 р., українську мову вважають рідною 67,5% населення України, російську – 29,6%. При тому, що більшість жителів України є етнічними українцями, складаючи майже 77,8% населення, у той час, як етнічних росіян лише приблизно 17,3%. [Перепис 2001]. Як бачимо, відсутня чітка відповідність між етнічним самовизнанням громадян і мовними практиками, водночас мовна самоідентифікація здобуває більшу прихильність у російської мови.

Суспільно-політичний контекст мовної ситуації в Україні зазнавав змін у різні періоди. Наприклад, після подій Революції гідності у 2014 році та анексії Криму Росією, в Україні посилювалися патріотичні настрої, що вплинуло на поширення української мови та відчутні зміни в мовних практиках, а повномасштабне вторгнення Російської Федерації на територію України у 2022 році ще більше посилює ці мовні процеси в державі. Для значної частини російськомовних українців, які намагалися відділитися від російського впливу як ворожої ідеології, ці події послужили причиною частково або повністю

перейти на українську мову в комунікативному полі, водночас для інших це був привід переосмислити і поєднати російську мову з українською національною ідентичністю.

Варто виділити, на нашу думку, основні суспільно-політичні події та явища впродовж останніх десятиліть, які задали ідеологічне підґрунтя для багатьох лінгвокультурних процесів. Зокрема такі:

- 1) Революція на граніті у 1990 р.;
- 2) Здобуття Україною незалежності у 1991 р.;
- 3) Помаранчева революція 2004 р.;
- 4) Революція Гідності 2013 – 2014 рр.;
- 5) російсько-українська війна – з 2014 р.;
- 6) анексія Росією Криму 2014 р.;
- 7) повномасштабне вторгнення Російської Федерації на територію України 24 лютого 2022 р.;
- 8) внутрішня і зовнішня міграція, спричинена військовими діями.

Після оголошення незалежності України, відбувся активний процес формування і перегляду української ідентичності, яка відрізнялася від ідентичності «радянського громадянина», що пропагувалася в СРСР. Початковим пунктом цього процесу став титульний народ України й, відповідно, українська мова, яка стала одним з головних символів цієї нової ідентичності.

Паралельно з подіями, пов'язаними набуттям незалежності України, а також з російською агресією, процесами, які вона активізувала в мовній політиці, що стали важливими для формування мовної ситуації в Україні, було сформовано низку рішень у сфері мовного планування, переважно стосовно статусу мови, а також щодо корпусних аспектів [Гауген, 260-290]:

- 1) 1989 – 1990 рр. – повернення літери «ґ» та кличного відмінка: перший правопис незалежної України [48];

- 2) закріплення державного статусу української мови в Конституції України 1996 р. (стаття 10) [31];
- 3) 1999 р. – проект реформи українського правопису, розроблений під керівництвом члена-кореспондента НАН України Василя Німчука. Не було офіційно затверджено [48];
- 4) Ратифікація Європейської хартії регіональних мов або мов меншин у 2003 р., яка відбулася з порушеннями, оскільки до мов меншин залічили досить численні та впливові мови, при тому не враховано прав мов меншин, які були «під загрозою вимирання», для яких ця хартія оригінально і була призначена [16];
- 5) Закон «Про засади державної мовної політики» 2012 р., (визнано офіційний статус регіональних мов, у 2018 р. закон визнано неконституційним) [22];
- 6) Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо захисту інформаційного телерадіопростору України» 2015 р. (запровадження мовних квот у ЗМІ задля більшого уприсутнення української мови в медіапросторі) [21];
- 7) Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» №5670-д 2019 р. (ст. 30 цього закону про мову у сфері обслуговування стала чинною 16 січня 2021 року, а з 16 липня 2022 року почали діяти частини 2 та 6 статті 27 закону про мову, які регламентують використання української в інтернеті та в інтерфейсах комп'ютерних програм товарів) [20];
- 8) 22 травня 2019 року – Кабінет міністрів на своєму засіданні схвалив Український правопис у новій редакції, розроблений Українською національною комісією з питань правопису [50];
- 9) 31 березня 2023 року набрав чинності Закон України «Про медіа» (відповідно до норм ст. 40 Закону України «Про медіа» українськомовною вважатиметься програма, якщо виступи (репліки)

ведучих (дикторів) програми, осіб, які беруть участь у програмі, виконані, перекладені із застосуванням синхронного або послідовного перекладу, дубльовані, озвучені (з урахуванням вимог цього Закону) українською мовою) [23].

Попри такі кроки держави у мовній політиці, мовна ситуація в Україні залишається складною і потребує уваги з боку суспільства та політичних лідерів. Забезпечення рівних прав всіх громадян, незалежно від їхньої мовної належності, є ключовим аспектом суспільно-політичного розвитку України. Для багатьох утвердження статусу української мови й збільшення її престижності є аргументом на користь того, щоб свідомо використовувати цю мову в деяких чи у всіх сферах власного життя. До того ж баланс між захистом української мови та правами національних меншин є важливим завданням, яке потребує розсудливого підходу та діалогу всіх зацікавлених сторін.

2.2. Методологія та матеріал дослідження

У період, коли статус і динаміка української та російської мов змінюються під впливом факторів, описаних вище, актуально було б дослідити, як українці вирішують мовні питання для себе.

Для дослідження стосунку й співвідношення двох мов у мовленні українців було обрано методику – анкетування. Ця методика дозволяє респондентам бути більш відкритими та щиросердечними у своїх відповідях, оскільки анкети надають їм можливість залишити свої відповіді анонімними. Це особливо важливо в чутливих мовних питаннях. Завдяки анкетам можна отримати відповіді від широкого спектра респондентів, включаючи різні вікові, соціальні групи та різні регіони України. Дані, отримані в результаті анкетування, легко піддаються статистичному аналізу, що дозволяє отримати об'єктивні результати та вивчати залежності між різними змінними. Незважаючи на те, що ця методика не дає змоги отримати результати, що були

б репрезентативними стосовно всього населення України чи принаймні одного з регіонів, проте вона дозволяє простежити механізми й мотивації вибору мови на мікрорівні, докладно розглянувши мовні досвіди респондентів та з'ясувавши їхні ідеологічні настанови.

Цільовою групою нашого дослідження було обрано осіб віком від 17 до 56 років, які є білінгвами в сенсі активного повсякденного використання української та російської мов, а також пасивного, тобто йдеться про особливий випадок двомовності, який являє собою пасивний (рецептивний) білінгвізм.

Попри всі переваги обраного методу, неминучими є й певні його недоліки.

По-перше, анкети містять подекуди стандартні запитання, що можуть не дозволяти отримати докладну інформацію про складні мовні питання або мовну ідентичність. Проте у перелік запитань внесені і питання з відкритою відповіддю, які дозволять досліджувати глибокі мотивації і переживання респондентів щодо володіння мовами.

По-друге, респонденти можуть надавати відповіді, які вони вважають соціально прийнятними або бажаними, а не своїми істинними переконаннями. Це може призвести до викривлення результатів. Проте, аби уникнути подібних ситуацій, в анкетуванні внесені ситуативні питання, які зосередять увагу респондента більше до власного досвіду, що зменшить ймовірність відповідей, які будуть прийнятними для суспільства, адже власний досвід індивідуальний.

По-третє, в анкетному методі відсутня можливість уточнення відповідей або питань для пояснення наданої інформації, що обмежує спроможність розглядати складні аспекти білінгвізму. Попри це у нашому анкетуванні ми залишили місце для роздумів і уточнень з боку наших респондентів, яким вони активно скористалися.

2.3. Структурні та змістові особливості анкетування

На участь у дослідженні зголосилися 115 респондентів. Усе анкетування відбувалося онлайн за допомогою Google Форми, де можна створювати онлайн-форми й опитування з різними типами запитань. Опитування тривало 5 днів (03.10.23 – 08.10.23 рр.).

Анкетування складалося із п'яти змістових блоків:

1. Вступ: передумови, мовний репертуар.
2. Мови й середовища.
3. Вибір мови: моделювання ситуацій.
4. Ситуативне перемикання кодів і комунікаційні виклики.
5. Додаткові міркування.

У *першому блоці* запитань ми вивчали загальні соціологічні аспекти щодо респондентів: вік, освіта (з найвищим рівнем та спеціалізацією), вид занять і сфера заняття (за потреби), місце народження (де народились і виросли), місце проживання (у випадку зміни) та етнічне походження. Крім того, досліджувався мовний репертуар респондентів: якими мовами вони володіють загалом, і якими з цих мов регулярно користуються у повсякденному житті.

Далі на респондентів чекало запитання про українську і російську мови, а також асоціації та емоції, які вони викликають. Ці відповіді дозволяють отримати глибоке розуміння мовних практик та емоційного ставлення респондентів до мов, що є важливим для дослідження мовної ситуації та мовної ідентичності в Україні.

Наступним запитанням ми просили назвати мову чи мови, які вони вважають своїми рідними. Важливо звернути увагу, що питання сформульовано таким чином, що залишає імовірність того, що рідних мов може бути більше, ніж одна. При цьому тлумачення поняття «рідна мова» у запитанні нема. Воно містить широкий спектр того, що ми можемо розуміти

під цим поняттям. Натомість ми респондентів закликали самостійно пояснити, яке значення вони приділяють терміну «рідна мова».

У *другому блоці* йдеться про зв'язок мови та конкретних середовищ. Основні середовища, які пов'язані з головними ідентичностями респондентів та є відносно статичними, приблизно відповідають доменам мовної поведінки за Дж. Фішманом [Фішман 2000, 85]. Таких доменів було виділено чотири: сім'я, освітня сфера, робоча/професійна сфера, неформальне спілкування поза родиною.

У сімейному контексті, важливою є мова спілкування з найближчими родичами: мати, батько, брати, сестри, бабусі та дідусі. Адже мова, якою спілкуються батьки, має великий вплив на розвиток дитини. Вона допомагає формувати особистість, виховувати цінності та встановлювати моральні норми.

У сферах освіти і роботи важливою є неможливість чіткого відокремлення формального і неформального спілкування, оскільки комунікація в цих галузях часто має два аспекти: формальний і неформальний. В освітній сфері важливо враховувати мову спілкування в межах навчального процесу, яка регулюється інституційними правилами, а також мову спілкування в освітніх установах поза навчанням, де стосунки між учнями або студентами можуть бути менш формальними. У домені роботи можна виділити різні види спілкування: з клієнтами, з роботодавцями та між колегами в колективі. Перші два види часто регулюються політикою компанії або законодавчими нормами, а третій, зазвичай, залишається на власний розсуд працівників.

У *третьому розділі* запитань розглядаються різні ситуації з публічного простору, де респонденти мали можливість вибирати між використанням української чи російської мови.

Для цього було змодельовано чотири базові ситуації:

- 1) розмова у міському просторі – прохання підказати, як пройти до якогось місця (наприклад, до центру міста чи вокзалу);
- 2) спілкування у сфері послуг (магазин чи кафе);
- 3) співбесіда для отримання роботи;
- 4) знайомство на зустрічі нової спільноти за інтересами.

Усі мовні ситуації розглядаються з двох поглядів: по-перше, це стосується ініціативи іншої особи, коли до респондентів звертаються або українською, або російською мовою, і їм необхідно обрати мову для відповіді і подальшої комунікації; по-друге, розглядається ініціатива самого респондента та вибір мови для початку розмови в кожній з цих ситуацій. Важливо, що імітована ситуація прописана так, аби дати зрозуміти, що йдеться про перший контакт, тобто основним припущенням є те, що респонденти та їхні умовні співрозмовники попередньо не знайомі.

У *четвертому блоці* акцент зроблений на ситуативне перемикання мови та можливі конфлікти чи непорозуміння, пов'язані із вибором мови. Цей розділ викладений достатньо вільно, оскільки не містить готових сценаріїв ситуацій, а дозволяє респондентам самим вибирати та описувати ситуації спілкування.

Розділ може бути умовно розділений на такі частини:

- заохочення до перемикання мови;
- ситуації з неперехідною двомовністю;
- конфлікти або непорозуміння, пов'язані з вибором мови.

П'ятий розділ був необов'язковим і відведеним для власних рефлексій респондентів щодо розглянутої теми, їхніх власних досвідів та прикладів, які не були включені до попередніх розділів, але які респонденти вважали актуальними для доповнення теми анкетування.

Подальший аналіз спрямований на розгляд трьох основних аспектів та взаємних впливів між ними:

1. Взаємозв'язок мови та ідентичності;

2. Мовні погляди та ідеології;

3. Вибір мови (акомодація, ситуативне перемикання кодів).

Спільним для всіх цих аспектів аналізу є розгляд ціннісних уявлень, мотивації та досвіду, що впливають на мовленнєву поведінку респондентів.

2.4. Соціодемографічний опис учасників дослідження

У цьому дослідженні проаналізовано анкети від 115 респондентів. Вісімдесят чотири із них жіночої статі, тридцять один – чоловічої. Віковий діапазон – від 17 до 56 років.

Вісім респондентів зараз здобувають вищу освіту (на рівні бакалаврату. Для вісьмох респондентів найвищий отриманий освітній ступінь – це середня спеціальна освіта. 95 респондентів зазначили, що здобули вищу освіту (бакалавр, магістр, 1 – спеціаліст, 1 – кандидатка наук), важливо, що троє з них мають 2 або 3 вищі освіти, вісім респондентів не дали відповідь на запитання щодо рівня освіти.

За спеціальністю й родом занять усіх респондентів можна умовно залічити до декількох сфер: філологічна та журналістська (46 осіб), інженерна (12 осіб), ІТ-сфера (9 осіб), медична (9 осіб), економічна (8 осіб), біологічна (7 осіб), юридична (4 особи), менеджерська (4 особи), мистецька (5 осіб), психологічна, соціальна (3 особи), комунікаційна (2 особи), ресторанний бізнес (2 особи), фізична культура (2 особи), безробітні (2 особи).

2.5. Мовний репертуар та рідна мова респондентів

Серед респондентів восьмеро зазначили, що регулярно користуються українською та російською мовами на щодень. Додам, що українською, російською та англійською щодня користуються ще 8 респондентів. А ось українською та англійською 14 осіб відзначили щоденне спілкування.

Українською та польською – 2, українською та нідерландською – 1, українською, російською та польською – 1 особа. Натомість 82 особи відзначили, що на щодень обирають лише українську, попри знання інших мов.

Серед інших, невживаних на щодень мов – німецька, іспанська, латинська, іврит, французька, японська, кримськотатарська, словацька, корейська, угорська, білоруська, японська, арабська, жестова.

Зазначимо, що на запитання про те, які мови знають респонденти і який рівень їх знань – ми отримали відповіді подекуди з емоційним забарвленням, і усі вони стосуються російської мови. 78 респондентів зазначили про знання російської мови, проте на запитання про рівень її знання 22 респонденти дали відповідь з емоційно-забарвленим ставленням до цього. Наприклад:

- 1) *«російська (забуваю)»*
- 2) *«російська, на жаль, теж СІ»*
- 3) *«російська – вільно (на жаль) »*
- 4) *«російська ((на жаль) розмовний) »*
- 5) *«російська – стараюся забути»*
- 6) *«Російську, на жаль, розумію, говорити навіть не хочу пробувати»*
- 7) *«Російська (ненавиджу)»*
- 8) *«Російська – вільна, але хочеться забути»*
- 9) *«псяча – теж добре»*
- 10) *«роснявую розмовляли батьки все життя, тому, на жаль, її розумію хоча і не виживаю...»*
- 11) *«Російська – в процесі забування»*
- 12) *«рашська»*

Тобто 28,2% з усіх опитаних респондентів, які дали відповідь про знання російської мови, окремо відзначили своє емоційне ставлення до неї.

Зі 116 респондентів четверо зазначили, що вважають рідними мовами дві, йдеться про російську та українську. Шестеро респондентів назвали рідною мовою російську, і 106 респондентів – українську.

Розглянемо відповіді респондентів, які визначили для себе дві рідних мови.

Респондентка 1: народилась в Росії, з 6 років живе в Україні, вона має російсько-українське походження, після повномасштабного вторгнення Російської Федерації обрала для спілкування тільки українську. Рідною вважає ту мову, *«на якій сняться сни, вживають несвідомо, наприклад, в складних, екстремальних ситуаціях»* [39].

Респондентка 2: етнічна українка, народилась у Києві і проживає там, рідною вважає ту, якою розмовляли в родині. Зазначає, що російською спілкується з чоловіком, українську обирає для спілкування з соціумом, друзями.

Респондент 3: етнічний українець, народився у Харкові, проживає у Рівному. Рідною вважає ту мову, якою думає. Про те, якою мовою спілкується відповідає так: *«Намагаюсь не розмовляти російською (зі зрозумілих причин), але часто в побутових розмовах неконтрольовано переходжу на російську»* [39]. Судячи з відповідей респондента повномасштабне вторгнення впливає на те, яку мову він обирає для комунікації.

Респондентка 4: етнічне походження ідентифікує як *«мама (росіянка, але народилась і виросла в Україні), батько (українець)»* [39], народилась у Луцьку, тимчасово мешкає у Словаччині. Для визначення рідної мови обирає таке, як *«мова дитинства»* [39]. Для спілкування щодня використовує українську, навіть з мамою. Російська мова після початку війни у неї викликає своєрідні відчуття. Зазначає, що практично не розмовляє російською, лише в Словаччині. Проте раніше обидві мови були однаково рідні: *«Колискова мами звичайно була на російській мові, хоча мама-росіянка сама добровільно обох*

своїх дітей – мене і старшого брата віддала в українськомовну школу, бо народилися ми в Україні, і вона вважала, що це є правильно» [39].

Далі вибірково розглянемо відповіді респондентів, які назвали для себе рідною мовою або тільки українську, або тільки російську.

Респондентка 5: не вказує своє етнічне походження, народилась у Закарпатській області, зараз проживає у Рівному. Російську мову визначає як рідну, втім на щодень використовує й українську, і російську мови. Поняття «рідна мова» ідентифікує для себе як ту, якою думає.

Респондент 6: українець за етнічним походженням, народився у Донецьку, проживає зараз у Луцьку. Рідною мовою для себе вважає російську. Поняття рідна мова пояснює так: *«перша мова, яку ти вивчив, при умові, що ти стабільно послуговувався нею принаймні до підліткового віку, мова якою ти думаєш» [39].* На щодень обирає спілкуватися українською мовою. Втім зазначає: *«Російська для мене сприймалася з дитинства як рідна, і навіть зараз десь глибоко в мені існує збочений комфорт при уявленні, що я розмовляю кацапською, водночас чим далі спілкуюсь українською, тим смішнішими стають для мене деякі кацапські слова, наприклад “ботінок”, “чакушка”, “утятніца”, та і в принципі намагаюсь сприймати російську мову як смішну. З українською все навпаки, раціональний я її любить і приймає, емоційний – відторгає» [39].*

Респондентка 7: українка за етнічним походженням, народилася у смт Делятин (Івано-Франківська область), проживає зараз у Чернівцях. Рідною мовою вважає для себе українську, а поняття рідна мова пояснює як *«моя мова, рідна і кохана» [39].* На щодень обирає спілкуватись українською та англійською мовами. У графі про непорозуміння з рідними через вибір мови зазначила, що розірвала стосунки з хлопцем через принциповий вибір української мови у спілкуванні. У додатковій графі зазначила, що відчуває утиск, насмішки та відверті глузування від російськомовних людей, бо спілкується українською та має чітку позицію щодо важливості мови.

Респондентка 8: українка за етнічним походженням, народилася у с. Сергіївка (Одеська область), зараз проживає у м. Луцьк, вважає рідною мовою українську, визначення рідна мова ідентифікує для себе як *«це мова твоєї країни, і не важливо якою мовою тебе виховували, і якою мовою ти зростала. В Україні не може бути рідною мовою якась інша. Це крапка для мене. Хоча пару років назад моя відповідь була б кардинально інакшою»* [39]. Також зазначає, що українська мова для неї щоденна вже два роки, хоча раніше щоденно спілкувалась російською впродовж 23 років, після початку повномасштабного вторгнення РФ на територію України відмовилась від використання російської і російськомовного контенту.

Як бачимо, кожен респондент самостійно пояснював, що розуміє під поняттям рідна мова. Ми ж послуговуємось тим, як цей термін потлумачений у мовознавчій енциклопедії, а саме:

«Рідна мова – мова, з якою людина входить у світ, прилучається до загальнолюдських цінностей у їх національній своєрідності» [Русанівський 2007]. Як бачимо, у дефініції підкреслено, що це саме функціонально перша мова, яка пов'язана з національною ідентичністю. А ось загальний аналіз відповідей усіх учасників опитування дозволяє виокремити чотири групи для визначення поняття «рідної мови».

Отже, для 52% респондентів (60 осіб) рідна мова визначається як та мова, яку вони вивчали з дитинства і якою спілкуються зі своїми рідними. Для 23% опитаних (27 осіб) рідною мовою є мова країни, в якій вони народились, мова нації. Для 16% учасників опитування (19 осіб) рідною мовою є та, якою вони думають. І, нарешті, для 9% респондентів (10 осіб), рідною мовою вважається та, яку вони обрали самостійно і яка дозволяє їм самоідентифікуватися.

Важливо зазначити, що серед респондентів, які обрали для себе дві мови як рідні (українську та російську), можна спостерігати, як дехто з них вагається щодо такої подвійної мовної ідентифікації. Це свідчить про вплив

есенціалістського погляду, за яким у людини повинна бути тільки одна рідна мова. Тому респонденти схильні надавати перевагу одній мові перед іншою. Тобто стосовно конкретного білінгва у білінгвальній парі на першому місці зазвичай стоїть його перша (рідна) мова.

В опитуванні взяли участь люди, які раніше були білінгвами, але через політичні переконання й активну фазу російської агресії з лютого 2022 року відмовились від мови-агресора та зробили вибір на перевагу однієї мови.

Отже, результати опитування вказують, що існують різні критерії, які впливають на сприйняття рідної мови. Зокрема, виховання та сімейна соціалізація – це свідчить про важливість виховання та ролі родини у формуванні мовної ідентичності, також спадковість (місце народження та національна і культурна належність), а ще мова мислення та особисті переконання (громадянська, національна свідомість). Крім того, простежуємо, що як і в Переписі, здійсненому у 2001 році (див. у розділі 1), так і за результатами нашого опитування співвідношення етнічної та мовної самоідентифікації серед респондентів не збігається, тобто ті, хто за етнічним походженням вважають себе українцями – рідною мовою для себе обирають російську.

2.6. Оцінні судження щодо української та російської мов

У нашому дослідженні вдалося визначити такий психологічний феномен як асоціативний зв'язок, який дозволяє показати, які асоціації викликає поняття, а також і ціннісні переконання щодо української та російської мов завдяки запитанню про емоційні реакції й уявлення, пов'язані із вказаними мовами. Цим же респонденти виявили своє ставлення до російської та української мови.

Для початку проаналізуємо відповіді респондентів, які вважають російську і українську мову рідними. З чотирьох респондентів тільки двоє

поділились емоціями, які у них виникають у результаті спілкування російською та українською мовами. Перша респондентка зазначила, що російська мова викликає у неї відчуття пошуку брехні або підлості, тоді як українська мова створює відчуття спокою та комфорту. Друга респондентка зауважила, що після початку війни російська мова викликає у неї *«невні відчуття»* [39] і вона більше не розмовляє нею, висловлюючи бажання до миру. Хоча раніше обидві мови були для неї однаково рідними. Відповіді респондентів свідчать про різні сприйняття російської та української мов, коренем яких можуть бути події в суспільстві такі, як війна.

Серед тих, хто вважає рідною мову російську двоє респондентів визначили, що мова не викликає у них жодних емоцій, вони почуваються нейтрально, бо мова – це засіб спілкування. Ще одна респондентка зазначила, що українська мова асоціюється з тиском, хоча раніше вона ставилася до неї позитивно. Це свідчить про зміну її сприйняття української мови, можливо, під впливом зміни суспільного контексту або особистого досвіду. Інший респондент зазначив, що російська асоціюється із комфортом, але вважає її смішною, а ось українську мову любить і сприймає, водночас його особистісна емоційна сторона цю мову відштовхує. Це може свідчити про складні стосунки зі своєю рідною мовою та різні асоціації, які виникають у нього у зв'язку з цими мовами.

При аналізі відповідей восьми респондентів, які визначили українську мову рідною, але зазначили, що у повсякденному спілкуванні користуються двома мовами: українською і російською, троє не висловили свої емоції при використанні мов, серед інших п'яти ми виявили наступні асоціації. Респондент 1 зазначив, що у спілкуванні з громадськістю використовує українську, а російська, якою він спілкується з батьками, викликає у нього дискомфорт. Він пояснює це тим, що відчуває сором розмовляти російською: *«з часом російською стає розмовляти незручно, що не може не радувати. Дуже соромно розмовляти російською на людях»* [39]. Респондент 2 зазначив,

що його ставлення до мови змінилося після початку повномасштабного вторгнення Росії. Він розглядає мову не тільки як засіб комунікації, але і як основу державності, самоідентифікації та культури. Після подій, пов'язаних з вторгненням Росії, він повністю перейшов на використання української мови й відчуває до неї позитивні емоції, у той час, як російську він асоціює з негативними емоціями: *«мова це не просто засіб комунікації, а й основа державності, самоідентифікації, культури і перейшов повністю на українську. З руснявою тільки погані/негативні асоціації і усвідомлення. Українська – гордість, любов, тепло, жалкування, що так пізно прийшло усвідомлення»* [39]. Респонденти 3 та 4 зазначили, що при зміні мов не відчувають особливих почуттів, ніяких емоцій, адже вважають мову інструментом комунікації. Респондент 5 асоціює українську мову з позитивними емоціями, називає її *«рідною, милою мовою, яку використовую з радістю»* [39]. А ось російську називає власним неологізмом «росіяньська», і при вживанні відчуває огиду.

Серед усіх респондентів, які назвали українську мову рідною і спілкуються тільки нею у повсякденному житті у 33-ох осіб російська мова викликає негативні емоції, її вони характеризують такими лексемами, як роздратування, гнів, ненависть, відчуття провини, огида, агресія, неприємне відчуття. Ще 13 респондентів висловили асоціацію з російською мовою як з мовою ворога, окупанта. Троє респондентів не відчувають жодних емоцій у відношенні до української та російської мови й розглядають мову просто як інструмент комунікації. А двоє респондентів зазначили, що російську мову не розуміють взагалі (вважаємо важливим буде зазначити вік та територіальне розміщення респондентів: 20 років, Львівщина та 26 років, м.Рівне – вони народжені у період незалежності України та проживають у західних регіонах країни, де російська мова менш поширена).

Серед відповідей респондентів, які назвали рідною мовою українську і спілкуються тільки нею, на нашу думку, варто звернути увагу окремо на

відповіді трьох респондентів. Адже вони відображають глибокі емоційні зв'язки респондентів із мовами, сформованих під впливом історії та особистого досвіду.

Респондент 1 відповів, що *«українська стала для мене рідною і щоденною, а російська дратує... коли розмовляю українською відчуваю себе справжньою людиною, а коли розмовляю російською відчуваю себе "напівлюдиною" тому, що за останні два роки я нею розмовляв максимум разів п'ять»* [39]. Респондент визначає, що російська мова у нього асоціюється з втратою ідентичності та дискомфортом.

Респондентка 2 розглядає українську мову як мову спілкування *«асоціації з домом, сім'єю, друзями, Львовом. Почуваю себе звично, коли спілкуюсь українською, бо не уявляю як може бути по-іншому ... Соромно, коли в голові підбираю український відповідник російському слову, бо воно чомусь згадалось першим»* [39]. Це свідчить про глибоке прихильність до української мови та бажання її зберегти та використовувати.

Респондентка 3 описує українську мову як мову сім'ї, побуту, роботи, творчості та рідну мову. Вона співвідносить російську мову з минулим, коли вона була другою мовою в сім'ї батьків. *«Російська колись була другою мовою в родині батьків, побутово я була білінгвою. З 2014 російською вживала все рідше... Спілкуючись російською, відчуваю сильний дискомфорт, відторгнення. Коли чую російську навколо, від людей, які могли б давно вивчити українську, мову своєї держави, а особливо від молоді – можу відчувати щось навіть схоже на пасивну агресію...»* [39]. Російська мова асоціюється з ворожістю і стала "мовою ворога" для неї після конкретних подій.

Емоційне ставлення до мов може бути складним і не завжди обґрунтованим раціонально. Однак воно має значний вплив на те, якою мовою особа спілкується в конкретних ситуаціях. Основні висновки, які можна зробити в контексті оцінних суджень опитаних білінгвів, це те, що одна

частина респондентів відчуває сильні емоції, спілкуючись російською та українською мовами – чи то різко негативно, чи то різко позитивні. Інша частина респондентів відчуває нейтральність до мов та розглядає їх як інструменти спілкування без сильних емоцій.

У більшості випадків передбачувано, що та мова, яку респонденти вважають для себе рідною має для них позитивне значення і позитивні асоціації. Проте це опитування виявило й інші випадки. Певна група респондентів вказали на складні емоційні відносини зі своєю рідною мовою. Наприклад, де респондент відчуває дискомфорт, користуючись російською мовою (рідною) перед громадськістю, що може бути пов'язано зі зміною суспільного контексту та асоціаціями з російською мовою.

Респонденти, які назвали українську мову рідною, проте спілкуються українською і російською на щодень, зазначили, що після подій, пов'язаних із вторгненням Росії, перейшли на використання виключно української мови та асоціюють російську з негативними емоціями й навіть ворожнечею. Вони розглядають мову не лише як інструмент комунікації, але і як важливу частину національної ідентичності та культури. А українську мову більшість респондентів сприймає позитивно та асоціює з рідністю та позитивними емоціями.

Аналіз відповідей респондентів, які вважають українську мову рідною та спілкуються тільки нею в повсякденному житті, вказує на різноманітні ставлення та емоційні реакції до російської мови серед цієї групи. Для багатьох з них російська мова викликає негативні емоції, деякі респонденти сприймають мову лише як інструмент комунікації й не відчувають емоційного зв'язку з нею. Також є випадки, коли російську мову не розуміють зовсім. Важливо відзначити, що на ці реакції впливає вік і територіальне розміщення респондентів.

У цілому, цей аналіз вказує на глибокі особисті емоційні та ідентичні зв'язки з мовами серед респондентів і вплив соціокультурних подій на їхнє сприйняття мов.

2.7. Зв'язок мови та домену комунікації

У цій частині в анкетуваннях досліджувалися взаємозв'язки мови та соціального середовища через аналіз таких сфер життя: родина, освіта, професійна діяльність і неформальне спілкування поза родиною.

2.7.1. Мова сім'ї

87% опитаних респондентів (101 особа) відповіли, що мова спілкування у родині українська. У інших (14%) ситуація відрізняється, ці випадки пропонуємо розглянути детальніше.

9% (11 осіб) відповіли, що у їхній родині спілкуються і російською, і українською мовами. У двох респондентів сім'я намагається перейти на українську мову у спілкуванні після 24 лютого 2022 року. Інший респондент, попри те, що родина частково спілкується українською, а частина російською, сам здійснив повний перехід на українську, свою позицію аргументує так: *«з 2019 року почав переходити на українську в побуті. Пов'язано з народженням сина»* [39]. Ще одна респондентка зазначила, що спілкується суржиком у родині, проте зараз проводить *«лагідну українізацію для російськомовного чоловіка»* [39]. У інших 8 респондентів родина спілкується і російською, й українською.

Три респонденти зазначили, що у їхній сім'ї спілкуються виключно російською мовою. Хоча самі вони двоє зазначають, що у побуті намагаються спілкуватись виключно російською, а один спілкується і російською, й українською без особливих застережень.

Ще один респондент відповів, що у його родинному колі спілкуються українською й англійською. Причини не зазначив.

Очевидно, що панівна мова спілкування в родинах респондентів – українська. Проте 14% респондентів зазначили, що мова спілкування в їхній родині відрізняється від тої, що домінує. З них 9% випадків родина спілкується і російською, і українською. Деякі респонденти перемикають мовний код, вказавши на різні причини для зміни мовного режиму в родині, включаючи народження дітей і патріотичні переконання.

Очевидними чинниками, які впливають на вибір мови є:

- соціальні фактори (наприклад, освітній та робочий процеси);
- ситуаційні фактори (такі як сімейні зв'язки та неформальне спілкування).

Водночас індивідуальна особистість та уподобання мають менший вплив. Установлений мовний контекст визначає вибір мови, яка вже прийнята в конкретному оточенні. Наприклад, якщо в більшості ситуацій особі більше природно користуватися українською мовою, але у родинному колі російська мова є першою й основною, то ця особа, ймовірно, використовуватиме російську мову, спілкуючись з родичами.

2.7.2. Мова освіти

Для 107 зі 116 респондентів формальною мовою шкільної освіти була чи є українська, тоді як для дев'яти із них це була російська мова. Якщо аналізувати у регіональному та віковому розрізі респондентів, які навчались російською мовою, то маємо таку мовну картину:

1. Закарпатська область (32 роки респондентці);
2. Донецьк (24 роки респонденту);
3. Харків (18 років респондентці);
4. Одеська область (25 років респондентці);

5. Запоріжжя (22 роки (з 4 класу українською) і 35 років респондентам (частина предметів викладалась українською, частина російською мовою));
6. Вінниця (34 роки респонденту);
7. Луганська область (26 років респондентці);
8. Одна респондентка не вказала місто народження (46 років).

Лише одна респондентка не навчалась у школі в період незалежності України, усі інші здобували загальну середню освіту вже після 1991 року, коли Україна стала незалежною. Важливо згадати в цьому контексті рішення Конституційного суду від 1999 року, яким чітко визначено, що єдиною мовою навчання в Україні є українська [40].

14 респондентів називають російську мовою неформального спілкування між учнями у школі (Київ, Одеса, Миколаївщина, Сімферополь, Херсонщина, Хмельниччина, Харків), ще чотири респонденти зазначили, що російська та українська мови функціонують як неформальні мови поза уроками (Рівне, Дніпропетровщина). Один респондент також згадав про використання суржику як неформального мовного коду (Рівне).

Для 106 респондентів, які здобувають чи здобули вищу освіту, мовою цієї освіти була чи є українська, що свідчить про перевагу української як мови навчання на рівні вищої освіти. Однак 11 з них зазначають, що мовою позааудиторного навчання була російська, а двоє респондентів виділяють суржик. Це свідчить про існування білінгвальних або багатомовних практик позааудиторного спілкування в освітніх закладах.

Натомість інші респонденти виокремлюють декілька мов вищої освіти, зокрема двоє виділяють поєднання двох мов навчання: української та російської. П'ятеро респондентів зазначають, що навчались виключно російською мовою, і троє здобували освіту за кордоном, тому мова освіти була польською та англійською.

Варто зазначити, що двоє респондентів вказали, що під час освітнього процесу викладачі переходили з української мови на російську, мотивуючи це мовними незручностями: *«Технічно навчалися українською, але фактично майже всі викладачі скаржились, що їм незручно і переходили на російську посилаючись на те, що всі матеріали написані ними вже дуже давно і перекладати їх немає сенсу»* [39].

2.7.3. Мова роботи

Ми проаналізували мову, якою користуються респонденти в межах місця працевлаштування, отже, 93 респонденти зазначили, що спілкуються виключно українською, 15 респондентів пояснили, що їх робочою мовою є англійська (Луцьк, Рівне, Данія, Польща, Австрія), у двох – польська (перебувають зараз у Польщі), у двох – російська (Рівне, Київщина), ще четверо респондентів послуговуються двома мовами у робочих комунікаціях – це українська та англійська (2), російська та українська (2). Ті, хто спілкується двома мовами одночасно мотивують свій вибір залежно від ситуації та співрозмовника. Однак навіть у цьому випадку мовний вибір визначається особистими умовами. Наприклад, одна з респонденток зазначила, що говорить *«і трішки російською, бо чоловік з Києва і його родина може говорити російською»* [39].

Серед відповідей респондентів можна виділити й те, що мова, яку чує людина в колективі, може викликати у неї певні емоції, що може вплинути на майбутні комунікативні ситуації й результативність роботи: *«російською спілкуються декілька колег, неприємно їх чути, викликає антипатію і нерозуміння такої позиції»* [39].

Тобто оцінка респондентів щодо мови, яку вони чують на роботі, може свідчити про їхні емоції й ставлення до мовного середовища. Ми бачимо, як мова впливає на психологічний стан працівників. Негативне ставлення до

використання певних мов на робочому місці може свідчити про ймовірну наявність мовних конфліктів.

2.7.4. Мова неформального спілкування (поза сім'єю)

Ця категорія містить міжособисте спілкування з друзями, а також взаємодію у межах неофіційних груп і спільнот за інтересами. 105 респондентів спілкується у всіх випадках українською мовою, проте подекуди раніше такий вибір не був постійним.

Наприклад, респондентка розповідає, що *«українською розмовляю лише два роки, все своє життя боялась і соромилась українського, бо всі засуджували за неї. Все ще не ідеально розмовляю зараз, але це дуже багато для мене значить, бо це дуже складно переходити на мову, яку я чула два рази на тиждень на уроках української мови в школі. Українська для мене щоденна і я дуже пишаюсь, що колись все ж таки вирішила перейти на державну, хоч і втратила дуже багато як людей через це і отримала купу цькування»* [39]. Тобто її вибір української мови зараз базується на минулому досвіді. Мотивація цієї респондентки ґрунтується на особистому та емоційному досвіді. Попри труднощі та недосконалість володіння мовою, важливість цього кроку для неї велика. Мотивація мовиці також пов'язана із відвертою антипатією до російської мови через негативний досвід або асоціації, що спричинились стресом та огидою. Це свідчить про те, наскільки сильно впливають особисті емоції та досвід на мовний вибір та використання.

Показовою також є відповідь іншого опитуваного: *«Українська є щоденною мовою використання, але був вимушений вчити російську після переїзду до Дніпра, через булінг серед однолітків. Лише коли розмовляю українською відчуваю себе морально краще»* [39]. Мотивація цього мовця ґрунтується на досвіді адаптації та соціальних відчуттях. Респондент використовує українську мову в щоденному житті, і це для нього нормально.

Однак він був змушений вивчати російську мову після переїзду в інше місто через шкільне насильство та тиск соціального середовища. Українська мова для нього стала символом моральної кращості та захисту від дискримінації. Ця мотивація базується на бажанні залишити позитивний слід і відчуття гідності через використання української мови в специфічних соціальних умовах.

Важливо враховувати, що мотивація мови в особистому та соціальному контексті може значно впливати на мовний білінгвізм.

Так, дев'ять респондентів відповіли, що в повсякденному житті спілкуються й українською і російською, троє опитаних засвідчили, що лише російською. Важливо зазначити, що більшість опитаних обирають мову для неформального спілкування з колегами відповідно до основної робочої мови.

2.8. Вибір мови: моделювання ситуацій

Одна із частин анкетування містила блок запитань, де учасники опитування мали відповісти у змодельованій ситуації, якою мовою вони відповідали у запропонованих випадках. Отже, ми можемо дослідити, яку мову обирає особа у конкретних комунікативних ситуаціях, що дає можливість оцінити, наскільки різноманітними можуть бути мовні вибори в повсякденному житті. У цих ситуаціях спочатку кимось було запропоновано почати розмову, а потім самі респонденти повинні були розпочати бесіду. Ось приклади ситуацій, які були розглянуті:

- Розмова у міському просторі.
- Спілкування з працівником у сфері обслуговування.
- Співбесіда для отримання роботи.
- Неформальне знайомство на зустрічі.

Моделювання таких ситуацій розкриває вплив соціального та ситуаційного контексту на мовні вибори. Наприклад, у робочому середовищі або під час співбесіди для отримання роботи може існувати певний тиск або

очікування стосовно мови, якою слід спілкуватися. Це дозволяє визначити, чи впливають емоції та індивідуальний досвід на мовні вибори у конкретних ситуаціях.

Дослідження мовних виборів у ситуативних контекстах сприяє пізнанню того, як спілкування може відрізнятися залежно від ситуацій та соціокультурного середовища. Таким чином, ці ситуації важливі для аналізу білінгвізму та розуміння, як різні фактори впливають на вибір мови в різних контекстах спілкування.

У запропонованій ситуації, коли на вулиці до респондента підходить людина й запитує, як пройти до центру міста, 101 особа відповіла, що відповідь виключно українською мовою, попри те, якою запитують (чи то українська, чи російська).

Ось декілька їхніх відповідей з аргументацією вибору мови: *«Якщо російською: "Перепрошую, не розумію російської". Толерування російської мови призводить до її поширення»* [39] або відповідь іншого респондента: *«Відповім українською в будь-якому разі. Хоча якщо замислилась, то на автоматі можу почати говорити і російською, якщо до мене нею заговорять. Намагаюсь від цього відвикнути»* [39]. Респонденти обирають таку відповідь очевидно через те, що вважають важливим підтримувати українську мову та не бажають сприяти розповсюдженню російської мови.

Семеро респондентів відповіли, що дадуть відповідь тією мовою, якою до них звернулись. Це свідчить про їхню готовність адаптуватися до співрозмовника та його мовних потреб. І восьмеро опитаних відповіли, що спочатку відповідь буде українською, і лише за потреби, якщо співрозмовник-іноземець (не росіянин) перейдуть на російську чи іншу іноземну, яку вони знають. Наприклад, *«Відповім українською. Виключенням може слугувати якщо це іноземець, який розуміє лише російську. Якщо це буде російськомовний українець/ка, лише українською, навіть якщо людина її не розуміє»* [39]. Тобто деякі респонденти обирають мову відповідно до ситуації.

У наступній змодельованій ситуації респонденти відповідали, якою мовою вони дадуть відповідь продавцю-консультанту, якщо той звернеться чи то українською, чи то російською мовою.

4% респондентів (5 осіб) відповіли, що підлаштуються під мовця: якою мовою звернуться, тією і дадуть відповідь. Натомість 96% (111 осіб) були одноголосні у своїй відповіді – у будь-якому випадку тільки українською. З цих 96% респондентів, 36% вказали, що, якщо до них звернуться російською, вони проситимуть співрозмовника перейти на українську мову, якщо особа звернеться російською, їй нагадають про функціонування мовного закону, а саме статті 30 Закону України "Про забезпечення функціонування української мови як державної", яка стала чинною від 2021 року [20].

Як приклад відповідь респондентки з Києва: *«Якщо російською: "підкажіть, будь ласка, ваше ім'я, щоб процес після оформлення скарги омбудсмену з захисту державної мови був швидшим". В сфері обслуговування я не повинна просити обслуговувати мене українською. Це повинно бути за замовчуванням. Якщо українською: скажу консультанту, що просто дивлюся»* [39]. Або відповідь іншої респондентки, яка відповіла більше в прагматичному контексті: *«Відповім українською. На російську зображу на обличчі подив»* [39].

Очевидно, ці респонденти наголошують на важливості використання української мови у сфері обслуговування та можуть звертати увагу на мовний закон як аргумент.

Третьою змодельованою ситуацією була співбесіда для кандидата на вільну посаду (опитаний є кандидатом). У випадку звертання російською чи українською мовою – 8% респондентів (або 9 осіб) підлаштуються під мову співбесідника і відповідатимуть тією ж. І 92% опитаних (або 109 людей) зазначили, що відповідь даватимуть у двох випадках лише українською.

92% опитаних можна поділити на три підгрупи: ті, хто відповість українською і будуть просити перейти співрозмовника на українську мову

(якщо той звернеться російською) – це 7%, ті, хто відмовиться від посади через співбесіду російською мовою – це 16%, а також ті, що будуть говорити українською мовою, навіть якщо до них звертаються російською мовою – 77%.

Є особи, які готові адаптувати свій мовний вибір під умови праці, як ось респондент з Києва, який вказав, що спілкується на щодень і російською, і українською: *«Дивлячись, яка пропозиція роботи, якщо на роботі потрібно буде спілкуватися російською, буду проходити співбесіду російською»* [39]. Або респондент, який народився у Донецьку, рідною вважає російську, але щодня спілкується українською: *«Українською у будь-якому випадку, хіба на роботі необхідно буде знати російську, і там буде робота, ну неймовірно приваблива, поки тяжко уявити таку ситуацію»* [39].

Ще одна причина, чому респонденти обирають перехід з російської мови на українську – це роботодавець-іноземець, наприклад, відповідь респондентки з Рівного: *«Мабуть, залежить від того, яка компанія (чому російськомовний співрозмовник). Умовно – іноземна компанія – тоді краще англійською. Але був досвід співбесід з іноземцями (до повномасштабного), тоді попросили в разі чого уточнювати російською, бо вони знали цю мову»* [39].

У четвертій змодельованій ситуації, де респонденти знайомляться з іншими людьми на зустрічі спільноти за інтересами, було виявлено, що більшість респондентів (95% або 110 осіб) обирають спілкуватися виключно українською мовою. Лише 5% (6 осіб) зазначили, що готові перейти на мову співбесідника.

Ці результати свідчать про те, що більшість респондентів віддають перевагу українській мові у таких ситуаціях. Також важливо відзначити, що деякі респонденти виявили емоційну реакцію на звертання російською мовою. Наприклад, респондент з Києва, який щодня спілкується українською та англійською одночасно, зауважив: *«Укр — нейтрально, рос — ймовірно*

відповідатиму холодніше, хоча в певному настрої можу не звернути на це уваги» [39].

Підсумовуючи мовну реакцію респондентів, коли йдеться про власну ініціативу, то практично всі вони спочатку обирають українську мову, незалежно від обставин або ситуацій. Та є винятки. У ситуації у зверненні до перехожих: один респондент, який щодня спілкується і російською, і українською відповів – *«під настрій»* [39]. Також у цій ситуації респонденти, які знаходяться на території іншої держави, зазначили, що змінять мову на англійську, або державну тієї чи іншої країни, наприклад, говоритимуть польською, якщо знаходяться у Польщі.

У ситуаціях сфери обслуговування та приймання на роботу кандидатів на вакансії – 100% відповідей респондентів були про те, що розмову починатимуть українською мовою. У останній змодельованій ситуації, де ініціатива належить респондентам, у неформальній сфері лише одна респондентка відповіла, що почне розмову російською, проте вона дотримувалася своєї домінантної мови, усі інші відповіли, що розпочнуть знайомство українською мовою.

Підводячи висновки, у більшості респондентів (зазвичай, більш як 90%) у ситуації першого контакту зі співрозмовником, незалежно від обставин, спостерігається однакова тенденція – вони природним чином обирають українську мову. На такий вибір впливає декілька чинників:

- *Соціокультурний контекст.* Українська мова є частиною національної ідентичності. Обрана мова може відображати їхню національну належність та культурну ідентичність. Тобто у ситуаціях, де українська мова є офіційною, і діють закони та інституції, які підтримують використання української мови як основної, більшість учасників дослідження виявляють мовну стійкість щодо української мови. Вони вважають українську мову важливою частиною своєї громадянської ідентичності. У деяких

випадках вони можуть навіть спонукати російськомовного співрозмовника перейти на українську мову, оскільки вважають, що це важливо для збереження та підтримки української культурної та мовної ідентичності.

- *Зручність та комфорт.* Більшість опитаних українців відчують себе комфортніше, спілкуючись українською мовою, оскільки вона є для них рідною або основною мовою щоденного спілкування.
- *Політичні обставини.* У деяких випадках українці вибирають українську мову на фоні сучасної політичної ситуації в Україні, відмовляються від російської мови через повномасштабне вторгнення Російської Федерації на територію України.
- *Правові обставини.* Опитані українці обирають українську мову в контексті законодавства, що регулює мовні питання.

Серед факторів, які змушують носія обирати мову якою спілкуватися – варто виділити ввічливість та толерантність до інших мовних варіантів. Якщо їхній співрозмовник звертається до них російською, вони можуть відповідати тією ж мовою, щоб показати повагу до його мовного вибору.

На вибір мови у білінгвів впливає і те, що обрана мова може залежати від конкретних обставин або потреби в певному контексті. Наприклад, якщо російська мова важлива для роботи або взаємодії з іноземними партнерами, люди можуть вибирати російську мову для спілкування.

2.9. Спонування до перемикавання коду. Неакомодативний білінгвізм

30% респондентів (або 35 осіб) відповіли, що стикались із ситуаціями, коли їх просили перейти на іншу мову (з української на російську чи навпаки). Можна визначити різні обставини та ситуації, коли респонденти адаптуються

до потреб чи вимог співрозмовників, або залежно від ситуаційної необхідності. Тобто, коли респонденти починали спілкуватися російською мовою, навіть якщо для них домінантою є українська мова, або навпаки українською, коли для них домінантою є російська мова. Зокрема, йдеться про наукове середовище, професійне спілкування, особистісне неформальне (однолітки-друзі, іноземці, люди похилого віку), сфера обслуговування, мова соціальних мереж.

Як приклад у науковому середовищі респондентка розповідає, що *«на парах була вимушена переходити на російську при написанні конспектів чи під час вивчення театральних вистав, так як все викладалось російською»* [39].

В особистісному спілкуванні респонденти пригадують, коли їх просили перейти на російську мову: *«... не розуміли українську, особа старшого віку, розгублена, я перейшла на російську»* [39], *Були випадки, коли люди з Харкова не розуміли українську мову. Тому просили перейти на російську»* [39]. Як інший приклад може слугувати розповідь респондента про факт переходу з російської мови на українську: *«Постійно. Так як я неконтрольовано під час розмови можу переходити на російську мову, я попросив оточуючих постійно мене виправляти»* [39].

Респондент, який працює у сфері обслуговування в Одесі, зазначає, що за останній місяць його декілька разів просили перейти на російську мову: *«Я в Одесі працюю у сфері обслуговування, за останній місяць разів з 20 попросили перейти на російську (зазвичай вони російські). Відчував гнів»* [39].

Інша респондентка розповідає, що під час співбесіди на роботі її просили розмовляти російською. Але все одно намагалася спілкуватися українською, коли це було можливо: *«5 років тому на співбесіді, мене попросили розмовляти російською, я сказала, що не володію нею, сказала декілька речень, але далі спілкувалися українською. Почувалася невпевнено»* [39].

В опитуванні респондент поділився ситуацією, коли перемикав код і у розмові з іноземцями: *«Переходив на рос лише коли спілкувався з іноземцями,*

заплітався язык, і навіть не хотілося себе пересилювати. Потім було бажання помити рота» [39].

Ці приклади свідчать про те, що зміна мови спілкування може мати місце у різних ситуаціях і сферах життя, і вона часто обумовлена необхідністю або комфортом співрозмовника. Водночас самі мовці не завжди відчують комфорт, навпаки подекуди емоційне пригнічення.

Далі ми розглянемо ті випадки, коли білінгвальна людина відмовляється адаптувати свою мову спілкування до потреб або вимог іншої сторони, яка може говорити іншою мовою. У цьому випадку білінгвізм розглядається як негативне явище, оскільки одна сторона не бере до уваги мовні потреби чи бажання співрозмовника і продовжує спілкування лише власною мовою.

У нашому дослідженні 77% (або 89 людей) стикнулись у своїй мовній практиці із такою моделлю спілкування, у 19% (або 22 людей) такого досвіду не було, а 4% (або 4 людини) зазначили, що на початку розмова була “неперехідною”, але зрештою їх діалог зводився до однієї мови, найчастіше поступались у мовному питанні самі респонденти. Частина респондентів нейтрально оцінює таку форму спілкування, для них такий діалог є зрозумілим і не приносить дискомфорт, інша частина негативно налаштована на такі діалоги. Переважно, коли наш респондент користується найчастіше українською мовою, а його співрозмовник російською, мотивують таку неприязнь тим, що російська це мова ворога, і її неприємно чути після повномасштабного вторгнення Російської Федерації на територію України.

Отже, існує ряд факторів, які визначають вибір конкретної мови й, зокрема, рішення надавати їй перевагу незалежно від того, якою мовою спілкується співрозмовник.

Коли людина намагається змінити мову взаємодії співрозмовника, це може призвести до конфлікту. Якщо така зміна мови впливає з попередньо встановлених правил чи стандартів (інституційних меж), то вона вважається прийнятною. Проте в інших ситуаціях, коли ця зміна мови визначається

зовнішнім тиском чи втручанням в особистий мовний простір, вона може сприйматися як небажана та неуважність до мовної ідентичності самої особи.

Висновки до Розділу II

Аналіз результатів, які були зібрані з опитувальників, після їх обробки підтверджує стрімкий нахил до закріплення статусу української мови у сфері публічної діяльності та громадського життя. У респондентів часто фігурують фрази *«після вторгнення Росії»*, *«після початку війни»*, *«після 24 лютого 2022 року»* [30], що вказує на переломний момент у свідомості українців, які до того послуговувались двома мовами одночасно, або і досі ними користуються – проте обирають зараз для себе домінантною – українську.

У цьому контексті українська мова розглядається як офіційна мова, пов'язана з правом і законодавством, а також з українською політично-національною ідентичністю. Російська мова судячи з відповідей опитаних перестає існувати у публічному чи неформальному мовленні, проте залишається у тісних міжособистісних контактах, здебільшого це стосується родинного спілкування.

Помітно, що українськомовні особи виявляють більшу стійкість до використання української мови навіть у ситуаціях, коли мають можливість спілкуватися російською. Натомість коли мовна стійкість стосується російської мови, це частіше виявляється в приватних неформальних ситуаціях розмови (сімейні стосунки). Українська мова стає більш пріоритетною у публічних ситуаціях і в офіційно-діловому спілкуванні.

Судячи з відповідей наших респондентів головним чинником, який зумовлює білінгвів надавати перевагу українській мові є суспільно-політична ситуація, яка склалась у державі, йдеться, про війну на території України, яку розв'язала Росія з 2014 року, особливо переломним моментом, що впливає на вибір мови – стало повномасштабне вторгнення від 24 лютого.

Розділ III. Білінгвізм у політичному житті України

3.1. Перемикання мовного коду у політичній сфері

Впродовж останніх десяти років українська соціолінгвістика активно вивчає мовну ситуацію в країні. Основна увага зосереджена на питанні білінгвізму. При цьому важливим явищем є практика перемикання коду.

Зокрема така практика присутня у мовців-політиків, коли вони використовують дві або більше мови в процесі спілкування. Це може бути результатом різних факторів і мати важливі наслідки для політичного процесу, а також психологічного впливу на аудиторію. Також у публічному мовленні мовець ставить перед собою завдання комунікації, спрямованої на формування певного ставлення аудиторії. Це може виявлятися у свідомому або несвідомому використанні мовних компонентів іншої мови.

Ми розглянемо факти перемикання мовного коду у президента України Володимира Зеленського. Дослідження відбулося на матеріалах, опублікованих у період активної фази російської агресії, починаючи від лютого 2022 року. Зокрема, ми досліджуємо явище перемикання коду у його промовах-зверненнях, а також під час комунікації з журналістами. Адже час від 24 лютого 2022 року став великим випробуванням для українського військово-політичного керівництва та всіх громадян. Головну роль у військово-політичному керівництві країни відіграє Президент України Володимир Зеленський, він є Головнокомандувачем Збройних Сил України, крім того, постать В. Зеленського займає чільне місце у міжнародному політично-суспільному середовищі. До прикладу, він відзначений Премією В. Черчилля за лідерство Міжнародного товариства Вінстона Черчилля [14], а також отримав нагороду Dutch Independence Award 2022 втілення життєздатної концепції за незалежність України [37]. Тобто В. Зеленський визнаний видатною постаттю у всесвітньому контексті. Тому ми вирішили зосередити свою увагу саме на його мовленні та на його політичних промовах.

Вважаємо за потрібне у межах нашого дослідження витлумачити поняття «політична промова». Яке Л. Мацько трактує як заздалегідь підготовлений виступ із висловленням гострополітичних ідей, який може містити як позитивні, так і негативні оцінки, аргументацію, конкретні факти, а також наміри та перспективи політичних змін [33]. Цей вид висловлювання реалізується через політичний дискурс, який становить собою комплекс значень, які визначають когнітивні та ціннісні аспекти, що становлять основу політичної культури суспільства. Політичний дискурс охоплює всі форми комунікативної активності мовної особистості та її рефлексію стосовно політичного світу і власної ролі в ньому [46].

В. Зеленський походить із Центральної України (Кривий Ріг), має вищу освіту, до президентського терміну репрезентував російське мовлення. За пів року перед виборами Президента України (2019) він кардинально змінив свою мовну поведінку у зв'язку із початком політичної діяльності. Варто згадати, що для цього він брав уроки з української мови у вчителя вищої категорії, доцента О. Авраменка. Про це останній розповів у інтерв'ю одному з українських видань [6]. За більш ніж за пів року до повномасштабного вторгнення О. Авраменко назвав мову президента неідеальною: *«М'які шиплячі, оце «ишьо» замість «що», росіянізми, кострубаті граматичні форми... Працювати й працювати. Але його життя змусило на українську перейти, необхідність виголошувати промови державною мовою, спілкуватися зі ЗМІ»* [6]. За словами доцента О. Авраменка ускладнювало процес переходу В.Зеленського з російської мови на українську те, що навколо нього ні в родинні, ні в професійному оточенні ніхто не розмовляв українською: *«В офісі були люди, які знали мову, та коли ти один українськомовний, а решта 40 спілкуються російською, складно бути білою вороною»* [6]. Тобто на той момент оточення впливало на політика, і російська мова ставала природним вибором у білінгва.

Втім, з тих висновків, які ми зробили на основі проведеного нами опитування – повномасштабне вторгнення Російської Федерації на території України прискорило процес українізації, а російська мова стала тим тригером, який асоціювався з країною-агресором. Російську мову в Україні стали використовувати менше, аби відмежувати себе від російського впливу, підвищити національну самосвідомість і відчуття патріотизму, а також у потребі культурної самоідентифікації. Тобто використання російської мови стало своєрідним способом протесту та визначення свого ставлення до агресії. Реагуючи на ці трансформації, російськомовне оточення стало частково переосмислювати свої плани щодо використання російської мови у повсякденному житті та офіційно-діловому спілкуванні. Водночас українськомовні громадяни проявляють більшою мірою свої негативні емоції щодо оточення у виборі російської мови для комунікації з ними.

Отже, можемо припустити, що в період з лютого 2022 року в оточенні В. Зеленського збільшилась кількість мовців, які зробили свідомий вибір і змінили мову спілкування, щонайменше у відносинах офіційного характеру. Нагадаємо, що статус єдиної державної мови передбачає використання української мови на державних посадах. Також вибір мови у багатьох громадян отримав важливе місце у вираженні їхньої національної самосвідомості та патріотизму. Тобто присутня постійна увага з боку громадян до мовного питання. Такі зміни сприяли й спонукали до того, що Президент зміг покращити свої навички в українському мовленні.

3.2. Мовна спільнота співрозмовника як фактор впливу на перемикування мовного коду

У зверненні В. Зеленського від 23 лютого 2022 року можна простежити як він двічі здійснив перемикування мовного коду: з української на російську, а потім з російської на українську мову. Наприклад, *«Дякую усім, хто допомагає Україні. Працюємо далі. А дальше по-русски. Сегодня инициировал телефонный разговор с Президентом Российской Федерации. Результат – тишина. Хотя тишина должна быть на Донбассе. Поэтому сегодня я хочу обратиться ко всем гражданам России ...»* [26].

Як бачимо, перша частина промови політика відбувається українською мовою, і була спрямована до українськомовної спільноти та світової громадськості, де він висловлює подяку за підтримку України. Однак, у другій частині, мовець повідомляє, що змінює мову і починає своє звернення до громадян Росії. Це зроблено з метою залучити аудиторію з Росії, аби досягти більшого розуміння та впливу на російську аудиторію. Це перемикування мовного коду необхідно розглядати як політичну та комунікативну стратегію, де використання різних мов є інструментом для досягнення конкретних цілей та спілкування з різними аудиторіями. До кінця усього звернення В. Зеленський говорить російською, проте завершує промову українською:

«И если руководство РФ не хочет ради мира садиться за стол с нами, возможно оно сядет за стол с вами? Хотят ли русские войны? Я очень хотел бы ответить на этот вопрос. Но ответ зависит только от вас, граждане Российской Федерации. Дякую за увагу» [26].

Такий вибір – не простий, на нашу думку, це символічний акцент, який звертає увагу на розмежування мов, а відповідно народів.

Також у цій частині хочемо проаналізувати інтерв'ю Володимира Зеленського з російськими ЗМІ, яке він дав онлайн 27 березня 2022 року [12]. У цій бесіді він 5 разів перемикав мовний код з російської на українську мову,

тобто 1 раз на 18 хвилин. Наприклад, *«Просто валяются трупы — их никто не убирает — российских солдат и граждан Украины. Всех. Это толпы... Не толпы, извините. Я не могу про людей сказать «кучи». Я не могу найти правильное русское слово. Я просто не знаю как це сказати російською мовою»*, або *«Составляли списки военные, все **хто в полоні**, в плену, да, всех кто в плену находится»*, також *«Этот договор будет достаточен для уважение тех или иных языков внутри нашей страны **так і зовні**, внешне да? Внешне»*, *«у нас на всех выборах, на всех этих **закордонні ділянки**, як? Участки да, избирательнее участки»*, *«я не знаю что там на верх России, доповідали як буде на російській? Докладывали, да»* [12].

У більшості випадків в цьому інтерв'ю Зеленський коментує своє перемикання на українську. Пояснюємо такі перемикання, як намагання справити розуміння аудиторії, що мовець належить до України й підкреслити свою орієнтацію на українське.

Через 7 місяців після цього інтерв'ю у розмові з німецькою журналісткою для Другого Каналу Німецького Телебачення «ZDF», яке опублікували 12 жовтня 2022 року [13], можна простежити як перемикання В. Зеленського з російської на українську відбуваються вже несвідомо. І не має чіткої комунікативної мети. У записаній розмові тривалістю 46 хвилин, Президент 8 разів перемикав код, що становить два рази перемикання коду на 10 хвилин інтерв'ювання. Приклади перемикання коду:

1. *«Канцлер в тематике войны увидел **наслідки**, не знаю, як це буде російською **наслідки**, последствия, последствия этой войны»* (1:30) [13].

2. *«Это в интересах всей Европы, **безпосередньо**, непосредственно Германии»* (3:49) [13].

3. *«Война на территории Украины, и это видит весь мир. Кто-то еще **поки що... поки що... пока еще** з закритими глазами, **заплющеними**, боится открыть глаза..»* (7:44) [13].

4. *«Эти все страны переживали... **Словаччина**, Словакия переживала. Но айфон-дипломатию никто не отменял» (20:16) [13].*

5. *«Мне было важно чтобы все собрались, i leader, **головуюча**, к..к..руководитель сейчас» (22:15) [13].*

6. *«Они **взорвали Північний потік** aaa..(ред.підказують збоку), да, они взорвали это. Для чего?» (38:35) [13].*

7. *«Так вот, они взорвали **Північний** поток один. Дальше они взорвут у себе что-то» (39:09) [13].*

8. *«Мир рискует быть географически переделан, **я не знаю як російською мовою сказати**, ну перепишутся границы» (43:18) [13].*

Таке перемикання мовного коду може свідчити про те, що воно стало для нього природним і вже не є стратегічним вибором. Але для комфорту співрозмовника спілкується тією мовою, яку журналістка-інтерв'юерка краще розуміє.

Втім адаптація вибору мови до мови того, кому адресоване повідомлення, притаманна для мовця-політика. Під час пресконференції за підсумками саміту «Кримська платформа» 23 серпня 2022 року, В. Зеленський відповідав на запитання українських та іноземних журналістів українською, попри те, якою мовою вони їх ставили – українською чи англійською. Втім, в одному випадку, коли кримчанин-журналіст поставив запитання російською, В. Зеленський також відповів російською. Але і в цьому випадку він один раз здійснив перемикання мовного коду, як ось: *«К нам пришли и убивают исключительно граждан Украины, и граждане Украины исключительно защищаясь... **не знаю как по-русски «выборюют»** окей, вибаривают, как-то странно звучит, **своє життя**. Россия ежедневными атаками прорывами, наступлениями, отступлениями говорит всем нам и вам говорит, что они никакие переговоры не видят...» [34].*

У контексті розгляду питання про мовну спільноту співрозмовника як фактор впливу на перемикання мовного коду, згадаємо звіт Уповноваженого

із захисту державної мови Т. Кременя, який був опублікований 29 червня 2022 року, де серед чиновників, які порушують закон про державну мову в умовах воєнного стану був і Володимир Зеленський. Він зазначив, що порушення зафіксовані при зустрічі з іноземними гостями (британським бізнесменом Річардом Бренсоном (29.06.2022), актором та режисером Шоном Пенном (28.06.2022), які розміщені на офіційному Telegram-каналі Верховної Ради України [27].

У цьому контексті можна врахувати класифікацію перемикування коду, яку розробили Дж. Фішман, Дж. Гамперц та інші, тож виокремлюємо: 1) ситуативне перемикування коду або субкоду, обумовленого ситуацією такою як формальна чи неформальна обстановка; 2) метафоричне перемикування коду: це не повна зміна соціальної ситуації, а скоріше зміна конкретного її компонента, наприклад, теми розмови. Також це може включати встановлення мети подолання соціально-комунікативних бар'єрів між учасниками й т.д. [Брага 2012, 239].

Тобто за класифікацією перемикування коду, розробленою Дж. Фішманом, Дж. Гамперц та іншими, можна визначити, що перемикування мовного коду у випадках В. Зеленського може розглядатися як ситуативне та метафоричне. Ситуативне перемикування відбувається залежно від формального або неформального контексту, тоді як метафоричне пов'язане зі зміною компонента соціальної ситуації, наприклад, зміна мовного коду після питання журналіста-кримчанина російською.

Усі ці аспекти вказують на те, що перемикування мовного коду відіграє важливу роль у комунікативних стратегіях В. Зеленського. Мовна стратегія політика може еволюціонувати і адаптуватися під впливом такого фактора як оточення. Тобто бачимо, що В. Зеленський свідомо використовує мову як засіб для того, аби передати складні теми та інформацію різним аудиторіям, забезпечивши максимальну зрозумілість та ефективність спілкування, а також

створити комфортні умови спілкування. Перемикання коду відбувається відповідно до адресата та мети спілкування.

3.3. Комунікативна мета мовця як фактор перемикання мовного коду

Ще однією причиною, пов'язаною з психолінгвістикою, є комунікативна мета мовця. Ми вважаємо, що перехід на мову співрозмовника може бути усвідомленою або неусвідомленою мовною стратегією для здобуття позитивного ставлення не лише співрозмовника, але й цільової аудиторії. Крім того, перемикання коду застосовується і для досягнення мети поставленої у зверненні.

Аналізуючи звернення В. Зеленського від 23 лютого 2022 року [26] та його інтерв'ю з російськими ЗМІ [12], які були описані в попередньому розділі, за ними можна визначити, що перемикання мовного коду відіграє важливу роль у його комунікативній стратегії. Два випадки перемикання мови у зверненні до громадян України та Росії свідчать про виважений підхід політика до комунікації з різними аудиторіями. У зверненні В. Зеленського від 23 лютого видно, як він використовує перемикання мови як стратегічний інструмент для спілкування з українською та російською аудиторіями. Це не лише політична, але й комунікативна стратегія, спрямована на залучення та вплив на різні мовні та культурні групи.

Розглянемо уривок зі звернення президента до українців на 200 день повномасштабного вторгнення Російської Федерації на територію України (11.09.2022).

«У народі і у мережі всі бажать вам точних розрахунків, і нових влучань. А окупантам кажуть зрозумілою їм мовою: «Хватит курить, где попало, курите там, где ещё не попало»» [25].

У цьому уривку бачимо, що зміну мови В. Зеленський використовує для передачі повідомлення російським військовим. І нею політик послуговується для досягнення декількох цілей. Зокрема, для передачі повідомлення та ефективності комунікації з російським військовим, тобто він використовує російську мову для забезпечення кращого розуміння повідомлення військовими, оскільки це їх рідна мова. Крім того, така зміна мовного коду впливає на аудиторію – внутрішню і зовнішню. Під зовнішньою – розуміємо російських військових, внутрішня аудиторія – це український народ. Адже той сенс, який закладений у фразі для росіян, викликає позитивне ставлення в української аудиторії. Ці слова можна підтвердити й тим, що пізніше з цієї фрази – українці створили пісню [51], уривок з якої став популярним у соціальних мережах.

Також, ще одним підтвердженням фактору комунікативної мети мовця може слугувати звернення В. Зеленського на 217 день великої війни, а саме 28 вересня 2022 року:

«Що стосується ситуації на фронті, для нас все зрозуміло. Тому я повторюю ще раз... Тем, кто понимает только по-русски. Хотите жить – бегите. Хотите жить – сдавайтесь в плен. Хотите жить – боритесь на своих улицах за свою свободу. ... Не лезьте на нашу землю, в нашу душу и в нашу культуру. Слава Україні!» [24].

У ньому він також двічі здійснив перемикання з української на російську мову та з російської на українську. Російську використовує знову ж таки для донесення свого повідомлення російським військовим, росіянам, які знаходяться на території Росії, проте потенційно можуть опинитись у лавах збройних сил країни-агресора. І у цій же промові використав той же символічний спосіб, як і у раніше описаному нами зверненні перед початком війни – перейшовши на українську мову.

Висновки до третього розділу.

Вибір мови у публічному мовленні може бути стратегічним інструментом для досягнення різних цілей: краща комунікація з аудиторією, підкреслення певних значущих аспектів та вплив на психологічний стан аудиторії. Важливо також враховувати, що перемикання мовного коду може впливати на ставлення різних аудиторій та створювати певні ефекти у спілкуванні.

Дослідження конкретного прикладу звернення В. Зеленського вказує на те, що використання різних мов в промовах може бути результатом стратегічного вибору та мати значущий вплив на сприйняття та реакцію аудиторії. Зокрема, політичні промови проголошуються з конкретною метою. Звертаючись до різних людей В. Зеленський обирає відповідні теми й відповідну мову, яку вважає кращою для формування комфортного середовища спілкування. Водночас простежується, що для політика вибір мови – це символічний акцент, який слугує для розмежування мов і, відповідно, народів. У цьому випадку таке перемикання коду може бути спрямоване на підкреслення важливості української ідентичності й незалежності.

Втім, ми не можемо бути однозначні, адже у спілкуванні з журналістами, де немає прописаного тексту, тобто політичної промови, – ми простежуємо як у політика відбувається несвідомий вибір мови. Зокрема, коли йдеться про спілкування російською мовець несвідомо згадує українські слова і намагається їх перекласти російською. Тут йдеться про еволюцію його комунікативної стратегії. Тобто можна сказати, що у політичних виступах В. Зеленського можна виявити сполучення когнітивної, емоційної та оперативної інформації, яка висловлюється через його власні додаткові елементи, які проявляються як мовні, так і позамовні маркери.

Тож, серед причин або факторів, що впливають на те, коли мовець вирішує перемикати мовний код, ми виокремили: сферу спілкування

(відеозвернення, інтерв'ю), фактор мовної спільноти співрозмовника, а також фактор комунікативної мети мовця.

Крім того, варто зазначити, що мовна поведінка відомих осіб стає несвідомим прикладом для народу.

ВИСНОВКИ

У цьому дослідженні розглянуто основні етапи функціонування двомовності в Україні та особливості білінгвізму, зокрема стосовно співіснування української та російської мов на основі матеріалу анкетування 116 респондентів з різних регіонів України з різними мовними звичками, а також аналізу мовної особистості та частоти перемикання мовного коду у Президента України Володимира Зеленського як прикладу публічного використання різних мовних стратегій. Можна стверджувати, що досягнуто поставленої мети дослідження, а саме розгляду динаміки білінгвізму в Україні через призму історії, аналіз його сучасного стану на прикладі різних індивідів та визначення перспектив розвитку білінгвізму в державі. Відповідно до обраних теоретичних концепцій та методології, визначено соціальні фактори, які впливають на мовну ситуацію в Україні, розроблено підходи для оцінки цієї ситуації, зібрано науковий матеріал та проведено його детальний аналіз.

Попри те, що методика дослідження, яку ми використовували, не дає змоги отримати результати, що були б репрезентативними стосовно всього населення України чи принаймні одного з регіонів, втім вона дозволяє простежити механізми й мотивації вибору мови на мікрорівні, докладно розглянувши мовні досвіди респондентів та з'ясувавши їхні ідеологічні настанови. Завдяки анкетам можна отримати відповіді від широкого спектра респондентів, включаючи різні вікові, соціальні групи та різні регіони України.

Ці дані дозволили виявити основні тенденції та особливості мовної поведінки в українському суспільстві, взаємодії різних мовних груп та впливів, що формують сучасні реалії білінгвізму в Україні. Основна увага була зосереджена на виборі мови залежно від комунікативної ситуації, перемиканні між мовними кодами, а також на конфліктах і непорозуміннях, які пов'язані із

вибором певної мови, що вказують на взаємодію протилежних лінгвістичних переконань.

Дослідження підтверджує закріплення домінувального статусу української мови у сфері публічної діяльності та громадському житті. У цьому контексті українська мова розглядається як офіційна мова, пов'язана з правом і законодавством, а також з українською політично-національною ідентичністю. Російська мова, як підтверджують відповіді учасників дослідження, поступово перестає існувати у публічному чи неформальному мовленні, проте залишається у тісних міжособистісних контактах, здебільшого це стосується родинного спілкування.

Помітно, що українськомовні особи виявляють більшу стійкість до використання української мови навіть у ситуаціях, коли мають можливість спілкуватися російською. Натомість, коли мовна стійкість стосується російської мови – це частіше виявляється в приватних неформальних ситуаціях (сімейні стосунки). Українська мова стає більш пріоритетною у публічних ситуаціях і в офіційно-діловому спілкуванні.

Дослідження показує, що респонденти, які обрали для себе дві мови як рідні (українську та російську), вагаються щодо такої подвійної мовної ідентифікації. Це свідчить про вплив есенціалістського погляду, за яким у людини повинна бути тільки одна рідна мова. Тому респонденти схильні надавати перевагу одній мові перед іншою. Тобто стосовно конкретного білінгва у білінгвальній парі на першому місці зазвичай стоїть його перша (рідна) мова.

Що до вибору мови у публічному мовленні, то воно може бути стратегічним інструментом для досягнення різних цілей, а саме краща комунікація з аудиторією, підкреслення певних значущих аспектів та вплив на психологічний стан аудиторії. Дослідження конкретного прикладу звернення В. Зеленського це підкреслило. Важливо також враховувати, що перемикання мовного коду у політика може впливати на ставлення різних аудиторій та

створювати певні ефекти у спілкуванні. У розмові з журналістами, де нема прописаного тексту ми простежили, як у політика відбувається несвідомий вибір мови. Зокрема, коли йдеться про спілкування російською мовець несвідомо згадує українські слова і намагається їх перекласти російською, тобто надає перевагу українській мові. Тут йдеться про еволюцію його комунікативної стратегії. Адже до президентського терміну він репрезентував російське мовлення.

Що ж до практичної значущості роботи, то вона виявляється у розробленні рекомендацій, які сформульовані на основі отриманих результатів, що можуть слугувати основою для подальших дій органів влади та громадських організацій у створенні та вдосконаленні мовних стратегій. Адже досі не затверджена Державна програма сприяння опануванню державною мови, також до цього часу немає Порядку здійснення мовної експертизи. Отже, проведені дослідження може визначити напрямок удосконалення сучасної мовної політики та сприяти розробці ефективних механізмів для її реалізації.

Вивчення актуальної проблематики українсько-російського білінгвізму в сучасний період в Україні залишається перспективним напрямком для подальших соціолінгвістичних досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Auer Peter. From Codeswitching via Language Mixing to Fused Lects: Toward a Dynamic Typology of Bilingual Speech // International Journal of Bilingualism 3 (4), 1999, с. 309–332.
2. Fishman Joshua A. Who Speaks What Language to Whom and When? // La Linguistique 2, 1965, с. 67—88 (передрук: The Bilingualism Reader / Wei Li (ed.) London — New York: Routledge, 2000, с. 80-98)
3. Gradus Research. Восьма хвиля дослідження «Суспільно-політичні настрої під час повномасштабного вторгнення військ російської федерації на територію України» [Електронний ресурс] / Gradus Research // Gradus. 2023. Режим доступу до ресурсу: <https://gradus.app/uk/open-reports/wartime-survey-ukrainian-society-eighth-wave/>.
4. Haugen Einar. The Implementation of Corpus Planning: Theory and Practice // Progress in language planning. International perspectives / Cobarrubias Juan, Fishman Joshua A. (ред.). Berlin — New York: Mouton Publishers 1983, с. 260-290.
5. Weinreich U. Languages in Contact. Findings and Problems / U. Weinreich ; preface by A. Martinet. — London — The Hague — Paris : Mouton & Co., 1967. 149 р.
6. «Де тільки не займалися!»: мовознавець розповів, як Зеленський вчив українську [Електронний ресурс] // УНІАН. 2021. Режим доступу до ресурсу: <https://www.unian.ua/politics/de-tilki-ne-zaymalisya-movoznavec-rozpoviv-yak-zelenskiy-vchiv-ukrajinsku-novini-ukrajina-11492044.html>
7. Бацевич Ф. С. Словник термінів міжкультурної комунікації / Ф. С. Бацевич; МОН України, Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Київ : Довіра, 2007. 205 с.
8. Бойко О. Історія України: Навч. посібник. 3-тє вид., випр., доп. Київ : Академвидав. 2007. 688 с.

9. Бондаренко І.П. Російсько-японські мовні взаємозв'язки XVIII століття: Історико-лінгвістичне дослідження: Монографія. Одеса : Астропринт, 2000. 400 с.
10. Брага І. І. Перемикання кодів: основні напрями соціолінгвістичних досліджень. Вчені записки Таврійського національного Університету ім. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації». 2012. Т. 25 (64). № 1. Ч. 1. С. 238 – 242. URL : http://snphilol.cfuv.ru/wp-content/uploads/2017/01/041_brag.pdf
11. Будняк Д.В. Полонізми у сучасній українській літературній мові: Автореф. дис. докт. філол. наук. Київ, 1991. 55 с.
12. Володимир Зеленський відповів на запитання представників російських ЗМІ. Офіс Президента України. URL: https://www.youtube.com/watch?v=OUHkL-aYeA&ab_channel=%D0%9E%D1%84%D1%96%D1%81%D0%9F%D1%80%D0%B5%D0%B7%D0%B8%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8
13. Володимир Зеленський дав інтерв'ю німецькому суспільному мовнику ZDF. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=2oAbWzIacBY>
14. Всеукраїнський перепис населення 2001 р. <https://web.archive.org/web/20120306160701/http://2001.ukrcensus.gov.ua/result/general/language/>
15. Есенова Е. Й. Мовні контакти як передумова процесу запозичення (теоретичні аспекти проблеми). Наукові записки. Серія: Філологія. Вип. 4, 2002. С. 130-133.
16. Європейська хартія регіональних мов або мов меншин. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_014#Text
17. Єрмоленко С.С. Мовні контакти. Енциклопедія Сучасної України. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2019. Режим доступу : <https://esu.com.ua/article-68172>

18. Жлуктенко Ю.Ю. Мовні контакти. Проблеми інтерлінгвістики. Київ: Видавництво Київського університету. 1966. 135 с.
19. Загнітко А., Кудрейко І. Сучасні теорії білінгвізму: типологія підходів і закономірності вияву [Електронний ресурс] *Лінгвістичні студії*. Режим доступу : <http://litmisto.org.ua/?p=8123>.
20. Закон України “Про забезпечення функціонування української мови як державної”. (2019). Відомості Верховної Ради (ВВР), 21, ст. 81. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text>.
21. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо захисту інформаційного телерадіопростору України» № 159-VIII // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 18, ст. 131.
22. Закон України «Про засади державної мовної політики» № 5029-VI // Відомості Верховної Ради (ВВР), 2013. № 23. ст. 218.
23. Закон України «Про медіа» від 13.12.2022 № 2849-IX Офіційний вісник України офіційне видання від 13.01.2023–2023 р., № 3, стор. 168, стаття 205.
24. Звернення Володимира Зеленського наприкінці 217-го дня війни. Офіс Президента України. URL: https://www.youtube.com/watch?v=FFJ_ghstBow&ab_channel=%D0%9E%D1%84%D1%96%D1%81%D0%9F%D1%80%D0%B5%D0%B7%D0%B8%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8
25. Звернення Володимира Зеленського. 200 днів українського спротиву. 11.09.2022. Офіс Президента України. URL: https://www.youtube.com/watch?v=W6v3mLLeKQY&ab_channel=%D0%9E%D1%84%D1%96%D1%81%D0%9F%D1%80%D0%B5%D0%B7%D0%B8%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8

26. Звернення президента Зеленського до народів України та Росії — 23 лютого 2022 року. ТОН. URL: https://www.youtube.com/watch?v=QsPP-q-ZhnQ&ab_channel=%D0%A2%D0%A1%D0%9D
27. Звіт за результатами огляду застосування державної мови на період дії в Україні правового режиму воєнного стану. URL: https://movas-ombudsman.gov.ua/storage/app/sites/14/Zvit_posadovtsi.pdf
28. Зеленський отримав премію Вінстона Черчилля [Електронний ресурс] // Радіо Свобода. 2022. Режим доступу до ресурсу: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-zelenskyy-premiya-vinstona-cherchyllya-liderstvo/31960869.html>.
29. Їжакевич Г. П. Українсько-російські мовні зв'язки радянського часу : моногр. Київ, 1969. 303 с.
30. Каращук Г. Амбівалентність і білінгвізм українсько-польського пограниччя (на прикладі Волині). *Державність української мови і мовний досвід світу* (Матеріали Міжнародної конференції). Київ, 2000. С. 197–209.
31. Конституція України, стаття 10 // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141
32. Крип'якевич І. Історія України, 2-ге вид., перероб. і доп. / [ред. і упоряд. Є. Гринів]. Львів : Меморіал. 1991. 352 с.
33. Мацько Л. І., Мацько О. М. Риторика: Навч. посіб. 2-ге вид. Київ : Вища шк., 2006. 311 с.
34. Наживо. Прес-конференція Володимира Зеленського за підсумками саміту «Кримська платформа». 23.08.22 YouTube, In time Ukraine LIVE. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=lrFhyFuzoZs>
35. Перебийніс В.С. Науково-технічний прогрес і мова. *Мовознавство*. Наукова думка. Київ. 1977. С. 3-13.
36. Потебня О. О. Мова. Національність. Денаціоналізація. Статті і фрагменти / О.О. Потебня. Нью-Йорк. 1992. 155 с.

37. Президент Зеленський отримав спеціальну нагороду Незалежності Нідерландів [Електронний ресурс] // Радіо Свобода. 2022. Режим доступу до ресурсу: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-zelensky-niderlandy-premia/31962095.html>.
38. Про медіа: Закон України від 13.12.2022 р. № 2849-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text>
39. Результати опитування до магістерської. Режим доступу: <https://docs.google.com/spreadsheets/d/1JIQTKyYGF4ms-SX3nK9eENGxZFM-EIjr210Mo4UWzVo/edit#gid=1868513559>
40. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 51 народного депутата України про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання 1 у навчальному процесі в навчальних закладах України (справа про застосування української мови) від 14.12.1999 р. 10-рп/99 [Текст]// ОВУ 2000. № 4. Стор. 109. Ст. 125. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v010p710-99#Text>
41. Русанівський В.М. «Рідна мова». Українська мова. Енциклопедія. Вид. 3-тє, зі змінами і доп. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія», 2007. 576 с.
42. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми. Полтава: Довкілля, 2008. 712 с.
43. Семчинський С. В. Загальне мовознавство [підручник]. Київ : Вища школа, 1988. 328 с.
44. Совтис Н. М. Білінгвізм як результат міжмовних контактів: причини виникнення та наслідки функціонування. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія"*. Сер. : Філологічна. 2013. Вип. 38. С. 273-275.

45. Соколова С. Регіональні особливості взаємодії мовних кодів за двомовного спілкування. *Українська мова*, 2017. С. 25-39. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrm_2017_3_5
46. Соціологічна енциклопедія / Укладач В.Г. Городяненко. Київ : Академвидав. 2008. 456 с.
47. Українська мова. Енциклопедія. Київ : «Українська енциклопедія», 2000.
48. Український правопис і зміни: хто кого переможе? <https://www.radiosvoboda.org/a/29463168.html>
49. Український правопис. Київ: Наукова думка, 2015.
50. Український правопис. Київ: Наукова думка, 2019
51. Хватит курить где попало. Kunachaka. Білий Данило. URL: https://www.youtube.com/watch?v=4PujCT0JXAI&ab_channel=Kunachaka-Topic
52. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941). Стан і статус. *Сучасність*. 1987. С. 263-264.
53. Шевчук Ж. Мовна політика в Україні (кінець 50-х – початок 1990-х рр. XX ст.). Дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. за спец.: 07.00.01. Історія України. Київ. 2001. 178 с.
54. Шевчук-Клюжева О. Українське усне мовлення Донеччини [монографія]. Вінниця: Видавництво «Твори», 2015. 162 с.
55. Ярмоленко М. Мовна політика УРСР у 40-80-х рр. XX століття. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. Київ. 2013. Вип. 3(65). С. 365-377.

